

DOI: <https://doi.org/10.48261/ARPL211909>**Serhii Kokin**<https://orcid.org/0000-0002-2194-7952>

Instytut Historii Ukrainy Narodowej Akademii Nauk Ukrainy (Kijów, Ukraina)

WSPÓŁCZESNA HISTORIOGRAFIA UKRAIŃSKA DZIEJÓW KOMUNISTYCZNYCH ORGANÓW BEZPIECZEŃSTWA PAŃSTWOWEGO W USRS

Do samego końca istnienia Związku Sowieckiego historia komunistycznych organów bezpieczeństwa państwowego (WCzK-GPU-OGPU-NKWD-NKGB-MGB-MWD-KGB) była tematem tabu. Nieliczne jawne publikacje ograniczone były ramami ideologicznymi, niepozwalającymi na opisywanie prawdziwych dziejów służb, które widziane były przez pryzmat ich heroizacji, a nawet nadania im cech romantycznych. Do tego dochodziło całkowite zamknięcie najważniejszych źródeł historycznych dokumentów – organów partyjnych i archiwów oddziałowych KGB – dzięki którym można by było badać historię tworzenia i funkcjonowania organów bezpieczeństwa państwowego i pisać prace naukowe przynajmniej „do szuflady”, mając nadzieję, że pewnego dnia zostaną opublikowane.

Po odzyskaniu niepodległości przez Ukrainę procesy otwierania archiwów i badania historii służb specjalnych zostały ze sobą ściśle powiązane. Pod tym względem okres 1991–2020 można podzielić na dwa główne etapy. W pierwszym – 1991–2009 – nastąpił proces stopniowego otwierania archiwów i opracowywania przez badaczy nowej bazy źródłowej. W tym czasie decydujące znaczenie dla rozwoju ukraińskiej historiografii dziejów organów bezpieczeństwa państwowego miał temat represji politycznych rosyjskiego reżimu bolszewickiego (komunistycznego) podczas jego walki o Ukrainę w latach 1917–1921, a następnie w kontrolowanej przezeń Ukrainie sowieckiej.

Rozpoczęta w czasach *pierestrojki* w ZSRS nowa fala rehabilitacji ofiar represji politycznych była kontynuowana w niepodległej Ukrainie w postaci przyjęcia na poziomie państwowym 6 kwietnia 1992 r. programu opublikowania serii książek naukowo-dokumentalnych pod tytułem „Реабілітовані історією”. Program ten stał się rodzajem „konja trojańskiego”, za którego sprawą przywódcy nowo utworzonej Służby Bezpieczeństwa Ukrainy (SBU) i jej jednostek archiwalnych, które odziedziczyły archiwa zlikwidowanego KGB USRS, musieli psychologicznie dostosować się do nowej rzeczywistości, stając się jego współtwórcami. Było to ważne, gdyż pytania o los wspomnianych archiwów i ich status prawny, a co za tym idzie – kwestia szerokiego dostępu do ich zbiorów – nie zostały do końca rozstrzygnięte.

Zgodnie z Dekretem Prezydium Rady Najwyższej Ukrainy z 9 września 1991 r. dokumenty KGB USRS miały być przekazywane na stałe do archiwów państwowych. W praktyce rozwiązanie to zostało wdrożone tylko częściowo. O ile dawne archiwa partyjne zostały po prostu przekształcone w państwowe, jak np. archiwum Instytutu Historii Partii przy KC Komunistycznej Partii Ukrainy w Kijowie – w Centralne Archiwum Państwowe Organizacji Społecznych (CAPOS) Ukrainy, o tyle zrobienie tego samego z archiwami KGB okazało się niemożliwe z wielu powodów. W odniesieniu do tych ostatnich podjęto decyzję o podziale pewnych zespołów archiwalnych i przekazaniu jedynie ich niektórych części do archiwów państwowych.

Decyzja ta była błędna, ponieważ doprowadziła do rozbitcia jednolitych zespołów utworzonych w procesie długotrwałej działalności organów bezpieczeństwa państwa. W rezultacie archiwalne akta spraw karnych dotyczące osób zrehabilitowanych z Kijowa i obwodu kijowskiego, represjonowanych przez organy pozasądowe, w liczbie 34 047 jednostek archiwalnych zostało przeniesionych do CAPOS Ukrainy, gdzie są obecnie przechowywane w zespole nr 263. Akta dotyczące byłych jeńców sowieckich i osób internowanych (*ostarbeiterów*) z okresu II wojny światowej (115 940 jednostek dotyczących tylko *ostarbeiterów*) przekazano do Archiwum Państwowego Obwodu Kijowskiego (zespół R-5597). Podobnie zrobiono we wszystkich regionach Ukrainy, gdzie istniała fizyczna zdolność (wystarczająca liczba archiwów) do przyjmowania podobnych akt.

Jednocześnie większość akt spraw karnych pozostała w Wydzielonym Archiwum Państwowym SBU, utworzonym w 1994 r. na bazie zbiorów resortowych, w którym są one przechowywane w dwóch zespołach: zespole nr 5 dla osób niezrehabilitowanych oraz zespole nr 6 dla zrehabilitowanych ofiar represji politycznych. Jednocześnie znaczna liczba innych dokumentów, bezpośrednio związanych ze wszystkimi sprawami karnymi i tzw. filtracyjnymi, jest również przechowywana w Wydzielonym Archiwum

Państwowym SBU – od dokumentów regulacyjnych i porządkowych, rozkazów, okólników, dyrektyw (zespół nr 9) i akt personalnych pracowników organów bezpieczeństwa państwowego (zespół nr 12) do dokumentów informacyjnych i sprawozdawczych (zespół nr 16), sprawozdawczości operacyjno-statystycznej (zespół nr 42) i innych dokumentów dotyczących przebiegu i wyników działań operacyjnych i służbowych organów bezpieczeństwa państwowego USRS.

Do tego należy dodać, że w związku z licznymi przypadkami łączenia organów służb bezpieczeństwa i milicji, a następnie ich rozdzielania, część dokumentów archiwalnych organów tych pierwszych znajduje się obecnie w byłych archiwach milicyjnych – na przykład w Kijowie, w Wydzielonym Archiwum Państwowym Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Ukrainy. W szczególności są to dokumenty dotyczące przymusowych przesiedleń w obrębie USRS i wywózek poza nią. Istnieją również „zagubione” archiwalne akta spraw karnych. Wszystko to do dziś stanowi wyzwanie dla naukowców poszukujących niezbędnych informacji archiwalnych.

Na początku lat dziewięćdziesiątych pojawiły się pierwsze publikacje naukowe i popularnonaukowe, w których przygotowaniu brali udział nie tylko historycy, ale także literaturoznawcy, prawnicy, dziennikarze i specjaliści z innych dziedzin¹. W centrum ich zainteresowania znalazła się represyjna działalność organów bezpieczeństwa państwowego, głównie w okresie międzywojennym (1921–1939). Została ona ujawniona poprzez opis indywidualnych losów ofiar represji na podstawie materiałów z archiwalnych akt spraw karnych, które były wytworzone przez organa Ogólnoukraińskiej Komisji Nadzwyczajnej (WUCzK, 1919–1922), Państwowego Zarządu Politycznego (GPU, 1922–1934) i Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych (NKWD, 1934–1939) USRS.

Studia nad historią komunistycznej bezpieki prowadzone były głównie w aspekcie personalno-biograficznym. Treść (formy i metody) oraz wyniki działalności tych organów były badane przez pryzmat losów zarówno obiektów, czyli ofiar represji, jak i podmiotów, czyli pracowników organów bezpieczeństwa państwowego. Tak więc w jednej z pierwszych publikacji na temat masowych represji w USRS w latach

¹ Tłumaczenia tytułów ukraińskich i rosyjskich publikacji, do których odwołuje się autor w przypisach, podano w Bibliografii na końcu artykułu. Zob. *З порогу смерті... Письменники України – жертви сталінських репресій*, упоряд. О. Мусієнко, Рад. письменник, Київ 1991, Вип. I; *Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки*, редкол. П.Т. Тронько (голова) та ін., Рідний край, Київ 1991; *Реабілітовані історією*, редкол. П.Т. Тронько (відп. ред.) та ін., Полтава: Рідний край, Київ 1992; *Жертвы репрессий*, ред. Ю.С. Шемшученко, А.Н. Мироненко, В.И. Пристайко та ін., Юринформ, Киев 1993.

1920–1950 główne miejsce poświęcono ich ofiarom, ale artykuł wstępny zawiera dość szczegółowy opis losów oraz działalności w latach 1937–1938 dwóch szefów Zarządu NKWD w obwodzie połtawskim – Adriana Petersa-Zdebskiego i Aleksandra Wołkowa².

Publikacja ta jest godna uwagi również z tego powodu, że poruszono w niej temat sztucznego tworzenia przez organy GPU-NKWD USRS dużych, grupowych spraw karnych przeciwko przedstawicielom ukraińskiej inteligencji (sprawy „Związku Wyzwolenia Ukrainy”, „Ukraińskiego Centrum Narodowego” itp.). Metoda ta była wielokrotnie wykorzystywana przez reżim bolszewicki w celu zdyskredytowania ukraińskiego ruchu narodowyzwolenczego czy polskiej mniejszości narodowej w USRS („Polskiej Organizacji Wojskowej”). Organów GPU USRS były wtedy nie tylko wykonawcami, ale także wykazywały wiele inicjatywy w tworzeniu takich spraw.

Ponadto w omawianej publikacji po raz pierwszy w historiografii ukraińskiej została usystematyzowana istota Wielkiego Terroru z lat 1937–1938: nazwano takie nowe formy działalności organów bezpieczeństwa państwowego jak ukierunkowane operacje represyjne NKWD przeciwko grupom społecznym (np. kułacka) i narodowym (polskie, niemieckie itp.), których przeprowadzenie przekształciło terror państwowy w terror masowy, oddziałujący na wszystkie kręgi społeczeństwa.

Na początkowym etapie badania historii organów bezpieczeństwa historyk Serhij Biłokiń wykazał najbardziej skoncentrowane podejście do badania tego tematu w odtworzonym przez niego czasopiśmie „Наше минуле” („Nasza Przeszłość”). Jego podejście wyróżniało się tym, że próbował ocenić potencjał informacyjny archiwalnych dokumentów organów bezpieczeństwa państwowego w celu obiektywnego rozważenia historii Ukrainy okresu sowieckiego i faktycznej historii tych organów. Oceniając te dokumenty z punktu widzenia źródła, opublikował wybór zatytułowany *Документи з історії НКВД УРСР*³. Składał się on z dokumentów kilku rodzajów – ogólnych informacji o archiwalnych aktach spraw karnych przeciw funkcjonariuszom NKWD, którzy sami stali się ofiarami represji; protokołów ich przesłuchań, dokumentów procesowych i innych z archiwalnych akt spraw karnych. Dalsze, podobne publikacje innych badaczy ukształtowały cały kierunek we współczesnej historiografii ukraińskiej.

² Г.К. Ковтун, В.А. Войналович, Ю.З. Данилюк, *Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині* [в:] *Реабілітовані історією*, Полтава: Рідний край, Київ 1992, с. 5–49.

³ *Документи з історії НКВД УРСР*, підготував С. Білокінь, „Наше минуле. Журнал незалежної історичної думки за редакцією Сергія Білокіня” 1993, ч. 1 (6), с. 39–150.

Pierwszą w ukraińskiej historiografii próbą stworzenia syntezy dziejów organów bezpieczeństwa państwowego jako głównej części systemu represyjno-karnego na sowieckiej Ukrainie była praca Iwana Biłasa⁴. Autor uczynił przedmiotem badań ekspansję rosyjskiej, bolszewickiej państwowości totalitarnej na Ukrainie, strukturę organizacyjną i działalność organów WCzK, GPU, NKWD, NKGB, MGB i MWD w latach 1917–1950.

Pierwszy tom składa się z pięciu rozdziałów, skonstruowanych na zasadzie problemowo-chronologicznej. Rozdział 1 (1917–1939) zawiera opis sytuacji historycznej na terytorium Ukrainy w latach 1917–1921, a następnie wiadomości na temat „organizacji, struktury i działalności aparatu represyjno-karnego”. Chodziło o podejmowane przez bolszewików od końca 1917 r. próby zaszczepienia swojej państwowości na Ukrainie. Jednocześnie autor poświęcił wiele uwagi aspektom historyczno-prawnym („rewolucyjnej legalności” itp.).

Następnie przedstawione zostały znane już z sowieckiej historiografii dzieje WUCzK, zawierające powtórzenie głównych motywów narracji o organach CzK jako „karzącym mieczu”, nadsyłanych z Moskwy liderach i kadrach WUCzK, reorganizacjach jej głównego zarządu, tworzeniu formacji wojskowych – Wewnętrznej Ochrony Republiki (WOCHR), Oddziałów Specjalnego Przeznaczenia (CZON), Wojsk Służby Wewnętrznej. Uzupełniały to informacje o powoływaniu takich instytucji, jak Rada Stała ds. Walki z Bandytyzmem (w uproszczonej interpretacji Biłasa – z ruchem narodowowyzwoleńczym) przy Radzie Komisarzy Ludowych oraz innych stałych radach i komisjach o nadzwyczajnych uprawnieniach.

Zdaniem autora wszystkie te elementy były składnikami ówczesnego systemu represyjno-karnego. Ogólnie rzecz biorąc, wczesny okres historii organów bezpieczeństwa państwowego został opisany w książce dość chaotycznie, z pominięciem niektórych dobrze znanych faktów na temat wyników czerwonego terroru w 1919 r. i z naruszeniami chronologii przy opisywaniu wydarzeń.

Reorganizację organów karnych w 1922 r. (przeobrażenie WUCzK w GPU USRS) autor słusznie powiązał z ogólną reformą bolszewickiego aparatu państwowego w warunkach nowej polityki gospodarczej (NEP), ale nie wspominał o innym ważnym, a może głównym czynniku – polityce zagranicznej. Dążąc do wyrwania się z izolacji międzynarodowej,

⁴ I. Білас, *Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У двох книгах*, передне слово Т. Гунчак, Либідь, Військо України, Київ 1994, кн. 1–2.

kierownictwo bolszewików było nawet gotowe ogłosić likwidację organów CzK, chociaż w praktyce wszystko sprowadzało się do zmiany nazewnictwa.

Niewystarczająco głęboka i spójna analiza sytuacji historycznej została wyjaśniona przez wniosek Biłasa, zgodnie z którym „generalna linia i strategia” partii bolszewickiej w tym czasie „zostały opracowane przez represyjne organy karne zarówno w Rosji sowieckiej, jak i na Ukrainie po jej gwałtownej sowietyzacji i stworzeniu rozległej sieci aparatu karnego”⁵. Oczywiście nie miało to nic wspólnego z realiami historycznymi. Autor zdezawuował to twierdzenie, opisując w dalszej części tekstu przygotowania do międzynarodowej konferencji geneueńskiej i wyciągając następujący wniosek: „Istnieją powody, by twierdzić, że przyjęcie dekretu WCIK z 6 lutego 1922 r. w sprawie reorganizacji organów karnych, było spowodowane czynnikiem zewnętrznym”⁶.

Biłas sformułował zatem dwa wzajemnie wykluczające się wnioski na temat przyczyn przeprowadzonego w 1922 r. przekształcenia organów bezpieczeństwa w GPU: w pierwszym przypadku miała to być „kreatywność” samych organów, które teraz rzekomo opracowały „linię generalną i strategię” bolszewików, a w drugim – reakcja najwyższego przywództwa bolszewickiego na okoliczności polityki zagranicznej.

Autor zwrócił uwagę na kwestie organizacyjne związane z utworzeniem GPU USRS i Zjednoczonego Państwowego Zarządu Politycznego (OGPU) w Moskwie oraz realizacją działań mających na celu wzmocnienie organizacyjne organów GPU, ale nie powiedział, co spowodowało taką potrzebę, z czym na przykład związany był gwałtowny spadek liczby pracowników GPU w pierwszej połowie 1922 r. Lepiej zostały wyjaśnione kwestie historyczno-prawne dotyczące rozszerzenia funkcji GPU w latach dwudziestych w części wydalenia administracyjnego i prowadzenia polityki represyjno-karnej w ogóle.

Jednak wniosek, który Biłas wyciągnął na zakończenie rozważań poświęconych drugiemu okresowi historii organów bezpieczeństwa państwowego – okresowi GPU/OGPU (1922–1934) – był głęboko błędny: „Ten imperialny potwór [organy WCzK-GPU-NKWD], zrodzony przez bolszewików, osiągnął swoją moc, zmiądzzył swojego stwórcę – partię komunistyczną, stając się jej panem i władcą”⁷. Takie twierdzenia zostały obalone na podstawie dokumentów przez wielu historyków z różnych krajów. W całej historii sowieckiej organy bezpieczeństwa państwowego nigdy nie wymknęły się spod kontroli kierowniczej wierchuszki partii bolszewickiej.

⁵ *Ibidem*, кн. 1, с. 77.

⁶ *Ibidem*, кн. 1, с. 84.

⁷ *Ibidem*, с. 94.

Opis trzeciego okresu w historii bezpieki rozpoczął autor od utworzenia w listopadzie 1917 r. w Piotrogradzie NKWD, a następnie „przeniesienia” tej instytucji, z powtórzeniem jej struktury i kierunków działalności, na Ukrainę. Dalsza historia NKWD w latach dwudziestych aż do likwidacji 30 grudnia 1930 r. republikańskich narkomatów (ludowych komisariatów), w tym NKWD USRS, w ujęciu autora miała bezpośredni związek z problematyką systemu represyjno-karnego.

Po utworzeniu 10 lipca 1934 r. NKWD ZSRS, wraz z włączeniem do niego OGPU i odtworzeniem NKWD USRS, historia ta stała się już dziejami organów bezpieczeństwa państwowego. Ale autor z jakiegoś powodu sprowadził ją wyłącznie do aspektów historyczno-prawnych. Praktyczna działalność organów NKWD w latach 1934–1939, a nawet Wielki Terror z lat 1937–1938, pozostały poza zasięgiem jego wzroku. Oczywiście wprowadza to w błąd każdego czytelnika. Trzeba przeczytać całą książkę, aby na samym jej końcu znaleźć materiał faktyczny i statystyczny pochodzący z lat trzydziestych.

W podobny sposób nakreślono materiał w rozdziale 2, zatytułowanym „Захоплення Західної України та розширення репресивно-кримінальної системи (1939–1941)”. Taki tytuł zaskoczył historyków. Okazało się, że system represyjno-karny był niezależnym podmiotem procesu historycznego, co nie odpowiadało rzeczywistości. Miał miejsce fakt ekspansji państwa, a nie jego części – systemu represyjno-karnego. Wskazywał na to również podany przez samego autora opis wydarzeń 1939 r. – paktu Ribbentrop–Mołotow, agresji ZSRS na Polskę i działań na rzecz sowietyzacji Zachodniej Ukrainy.

Najbardziej wartościowe w tej części omawianej pracy jest przedstawienie historii tworzenia organów NKWD w regionie, ich przestrzennego rozmieszczenia, kadr, struktur, a także budowy systemu więziennictwa z opisem masowych egzekucji więźniów przed sowieckim odwrotem w czerwcu 1941 r. Co prawda autor bardzo swobodnie operował materiałem faktograficznym, umieszczając w dziale z ramami chronologicznymi 1939–1941 dane o strukturze organów NKWD i NKGB w 1943 r. Nieświadomy czytelnik łatwo może się pogubić w tych nieścisłościach.

O wykazanej przez autora nieznajomości metod pracy organów NKWD świadczą niektóre jego logiczne konstrukcje. Na przykład: „Po zakończeniu prac w sprawie ewidencji ludności organy karne przystąpiły do ciągłych represji wobec tych obywateli zniewolonego kraju, którzy stawiali aktywny opór [...]”⁸. Przy tym jako ewidencję ludności rozumie on tzw. paszportyzację, która w większości zakończyła się 15 maja

⁸ *Ibidem*, c. 124.

1940 r., a przecież wtedy masowe represje w regionie były już w pełnym rozkwicie – np. już wcześniej miały miejsce deportacje części miejscowej ludności w głąb ZSRS, czemu Biłas poświęcił następny podrozdział. Oprócz wykorzystania już opublikowanych danych, autor wprowadził do obiegu naukowego nowy materiał archiwalny, w szczególności dane statystyczne z zasobów obecnego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Ukrainy, dotyczące przebiegu i wyników deportacji.

Opisując system represyjno-karny podczas wojny niemiecko-sowieckiej (1941–1945), autor skupił się na walce z ukraińskim ruchem nacjonalistycznym, redukując go do OUN i UPA, i postawił sobie następujące zadanie: „Spróbujemy przeanalizować główne formy i metody działań NKWD-NKGB-MGB w walce z OUN-UPA: prosowiecki ruch partyzancki, specjalne grupy prowokacyjno-wywiadowcze i karne jednostki wojskowe NKWD-MGB”⁹.

Już samo sformułowanie problemu zawiera nieścisłości. W ślad za propagandą sowiecką autor przedstawił OUN i UPA jako jedną organizację. Nie rozróżnił dwóch rodzajów grup operacyjnych NKWD-NKGB: grup dywersyjno-wywiadowczych, które od 1941 r. zostały rzucone na niemieckie tyły i które współdziałały z partyzantką sowiecką, oraz grup specjalnych, udających powstańców w celu zwalczania UPA i Służby Bezpieczeństwa OUN(B). Z dalszej narracji wynikało, że chodziło mu o jednostki specjalne drugiego typu, stosowane w latach 1944–1953. Opierając się na dokumentach archiwalnych, autor na odpowiednim poziomie naukowym scharakteryzował ich działalność. To samo można powiedzieć o treści podrozdziału dotyczącego stosowania formacji wojskowych NKWD-MGB w walce z UPA. Jednocześnie opis wydarzeń wykracza poza wyznaczony okres (do 1950 r.).

Należy powiedzieć, że w trzech pierwszych rozdziałach praktycznie nie było wzmianek o antypolskim kierunku w działalności organów bezpieczeństwa państwowego, z wyjątkiem opowieści o wysiedlaniu osadników w latach 1940–1941 i kilku innych informacji. Częściowo zostało to zrekompensowane w rozdziale 4, gdzie była mowa o przesiedleniach pomiędzy ZSRS a Polską w latach 1944–1946, ale i to zapewne tylko dlatego, że mówiono tam o deportacji Ukraińców z terenu „Zakerzonii” oraz akcji „Wisła” z 1947 r.

W tym samym rozdziale cały podrozdział nie odpowiada tematowi badań, gdyż dotyczy „stanowiska OUN-UPA w sprawie deportacji”, schematycznie powtarzając historię OUN i powstania UPA. Te rozważania nie powinny znaleźć się w tym miejscu, ponieważ w poprzednim rozdziale

⁹ *Ibidem*, c. 167.

poruszono już temat OUN i UPA. Niedociągnięcia w strukturalnym rozmieszczeniu materiału i jego częściowe niedopasowanie do przedmiotu badań wskazują na niewystarczającą konceptualną refleksję nad pracą lub na to, że autor dążył do celów społeczno-politycznych, o których mowa w tytule książki, tj. do analizy społeczno-politycznej.

W dużej mierze to, co zostało powiedziane powyżej, dotyczy też ostatniego, piątego rozdziału, zawierającego opis lat 1945–1953. Ponownie mówiono o „OUN-UPA”, o wydarzeniach z poprzedniego okresu – operacjach czekistowsko-wojskowych przeciwko UPA w latach 1944–1945, odtworzeniu aparatu NKWD-NKGB na Zachodniej Ukrainie i ich reorganizacji, brutalnym terrorze ze strony organów karnych – zarówno tym systematycznym, jak i doraźnym. Gdy autor poruszał bardziej ogólne kwestie, takie jak przekształcenie w marcu 1946 r. NKWD i NKGB w odpowiednie ministerstwa, mówił o tym w jednym krótkim akapicie, kontynuując temat walki z OUN i UPA.

Likwidacja Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego (UGKC) została opisana w historycznym kontekście relacji reżimu komunistycznego z rosyjską Cerkwią prawosławną (RPC), agenturalnej penetracji Cerkwi przez bezpiekę i przejęcia jej pod pełną kontrolę. Materiał, który zawierał omówienie sytuacji w całej USRS, w tym głód w latach 1946–1947, był tylko dodatkiem (choć dość wysokiej jakości) do tematów, które najbardziej interesowały autora. Nawet podrozdział o angażowaniu ludności do współpracy z organami bezpieczeństwa publicznego dotyczy niemal wyłącznie regionu zachodnioukraińskiego.

Ogólnie rzecz biorąc, książka Biłasa, pomimo próby systemowego przedstawienia historii organów bezpieczeństwa państwowego (jako części systemu władzy), okazała się koncepcyjnie surowa i zawiera błędy rzeczowe. Historycy umieszczają ją w spisach wykorzystywanej literatury, wybiórczo cytują z niej pewne dane, ale stosunek do niej w środowisku badaczy dziejów zawsze był powściągliwy. Pod względem historycznym – tj. nie społeczno-politycznym i historyczno-prawnym jak u Biłasa, tylko właśnie ściśle historycznym – w pracy mówi się o wszystkim jednocześnie, podczas gdy każdy poruszony przez autora temat stanowi poważny problem naukowy. Najwyraźniej sam autor to zrozumiał, toteż tom drugi jego pracy był już zbiorem dokumentów i materiałów (295 tytułów) pogrupowanych zgodnie ze strukturą tomu pierwszego. Pomimo zauważonych niedociągnięć pierwszego tomu, pracę Biłasa należy uznać za znaczący wkład w badania historii organów bezpieczeństwa państwowego.

Ważne miejsce w kształtowaniu tego kierunku badań miało wydanie specjalistycznego czasopisma „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ”. Od

1994 r. na jego łamach regularnie publikowano artykuły na różne tematy i dokumenty archiwalne aparatu bezpieczeństwa, a także zaczęto publikować biografie pracowników bezpieki oraz krótkie eseje biograficzne. Znacznie mniej uwagi poświęcano badaniu statusu prawnego, struktury organizacyjnej i funkcji organów represji jako całości, ale w późniejszym okresie zaczęto zwracać większą uwagę na te aspekty. Jednak główny nacisk w badaniach tradycyjnie położono na represyjne treści działań tych instytucji.

Mimo niskiej jakości poligraficznej pierwszych numerów czasopisma, niektóre zamieszczone w nim publikacje wzbudziły spore zainteresowanie badaczy. W szczególności w części źródłowej przedstawiono dokumenty sprawozdawcze (informacyjne), które dały wgląd w kierunki i treść działań organów WUCzK-GPU USRS w najwcześniejszym okresie ich historii¹⁰.

Niektóre z opublikowanych dokumentów sprawozdawczych organów bezpieczeństwa państwowego miały sensacyjny charakter. Przykładem może być wydany w skróconej formie raport na temat działań frontowych 4 Zarządu NKGB USRS w latach 1941–1945¹¹. Podany w nim materiał faktograficzny i statystyczny był wówczas mało znany. Chociaż niektóre dane raportu nie były zgodne z podobnymi informacjami zawartymi w anonimowej publikacji w pierwszym numerze czasopisma¹², zabrakło niezbędnych wyjaśnień lub naukowego komentarza do niego. Brak naukowego wsparcia analitycznego dla publikowanych dokumentów archiwalnych bezpieki był wówczas wspólną cechą ukraińskiej historiografii.

Z drugiej strony w publikacjach autorskich, które miały charakter przełomowy, czasami brakowało odwołania do materiałów źródłowych, umożliwiających wyciągnięcie niezbędnych wniosków naukowych. Pod tym względem wśród prac z okresu początkowego (1990) korzystnie

¹⁰ *Отчет Центрального управления чрезвычайных комиссий при Совнаркоме Украины за 1920 год. К 5-му Всеукраинскому съезду Советов*, „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 1994, № 1, с. 5–11; *ВУНК в 1921 році. Загальні завдання і структура ВУНК. [Отчет ВУЧК за 1921 г. К 6-му Всеукраинскому съезду Советов]*, підготував Є. Складенко, „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 1995, № 1/2, с. 69–85; *Государственное политическое управление [УССР]. Отчет о полугодовой деятельности (январь–июнь 1922 года)* / підготував Є.М. Складенко, „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 1997, № 1/2 (4/5), с. 317–383; *Звіт-довідка про діяльність Київського губернського відділу ДПУ за 1923 рік*, підготували П. Кулаковський, Є. Складенко, „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 1998, № 1/2 (6/7), с. 305–332.

¹¹ *Підсумкова доповідь про бойову й агентурно-оперативну роботу 4-го управління НКДБ УРСР в 1941–1945 рр.*, підготував Є. Складенко, „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 1995, № 1/2, с. 15–27.

¹² *Дорогами зв'язки у ворожих тилах*, „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 1994, № 1, с. 118–123.

wyróżniały się książki Jurija Szapowała, z których trzy zostały napisane wspólnie z zastępcą przewodniczącego SBU, generałem-majorem wymiaru sprawiedliwości Wołodymyrem Pristajko¹³. Ta ostatnia okoliczność podkreślała zainteresowanie kierownictwa ukraińskich służb specjalnych kompleksowym badaniem dziejów komunistycznych organów bezpieczeństwa państwowego, w których szeregach w końcowym okresie historii sowieckiej służyło wielu przyszłych funkcjonariuszy SBU. Na uznanie zasługuje postawa tych funkcjonariuszy, którzy byli bezpośrednio związani z publikacjami naukowymi, w tym źródłowymi. Nie starali się oni wybielić treści, metod i wyników działań bezpieki, natomiast próbowali kompetentnie wyjaśnić ważne szczegóły funkcjonowania tych organów; inaczej historycy nigdy by się o nich nie dowiedzieli.

Próbą umieszczenia w centrum badań faktycznej historii organów bezpieczeństwa państwowego była kolejna publikacja wspomnianych dwóch autorów, do których dołączył niezależny badacz, kandydat nauk technicznych Wadim Zołotariow¹⁴. Tytuł książki – *ЧК–ГПУ–НКВД в Україні* – podkreślał dążenie autorów do rezygnacji z tradycyjnego postrzegania historii tych organów tylko przez pryzmat ich represyjnej działalności. Było to jednak trudne, gdyż represyjny element działalności CzK-GPU-NKWD w latach 1919–1939 znacznie przeważał nad pozostałymi kierunkami ich działalności operacyjno-służbowej.

Praca składa się z trzech części. Pierwsza zawiera cztery eseje biograficzne o przywódcach WUCzK-GPU-NKWD USRS. Dwa z nich zostały poświęcone wieloletniemu przywódcy czekistów w USRS, Wsiewołodowi Balickiemu¹⁵, i jego następcy Izraelowi Leplewskiemu¹⁶. Najbardziej tragiczne strony historii Ukrainy w okresie międzywojennym są związane z nazwiskami tych ludzi, a Zołotariow i Szapował

¹³ Ю. Шаповал, *Україна 20-х – 50-х років: сторінки ненаписаної історії*, Наукова думка, Київ 1993, 349 с.; Ю. Шаповал, *Людина і система. (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні)*, Київ 1994, 272 с.; В.І. Пристайко, Ю. Шаповал, *Справа „Спілки визволення України”: невідомі документи і факти*, Інтел, Київ 1995, 448 с.; В. Пристайко, Ю. Шаповал, *Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934*, Україна, Київ 1996, 335 с.; В. Пристайко, Ю. Шаповал, *Михайло Грушевський: Справа „УНЦ” і останні роки (1931–1934)*, Критика, Київ 1999, 356 с.

¹⁴ Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золатарьов, *ЧК–ГПУ–НКВД в Україні. Особи, факти, документи*, Абрис, Київ 1997.

¹⁵ W latach 1923–1931 i 1933–1934 przewodniczący GPU USRS i jednocześnie komisarz spraw wewnętrznych USRS (1924–1930). W latach 1930–1934 w USRS nie istniało NKWD. Po przekształceniu GPU USRS w NKWD USRS, od 10 VII 1934 do 11 V 1937 r. był komisarzem spraw wewnętrznych USRS.

¹⁶ Komisarz ludowy Komisariatu Spraw Wewnętrznych USRS od 14 VI 1937 do 25 I 1938 r.

zaczęli studiować ich biografie już wcześniej¹⁷, później zaś kontynuowali badania.

Druga część omawianej pracy zawiera dokumenty i materiały z lat 1918–1938, ogólnie charakteryzujące miejsce, strukturę i funkcje organów WCzK-GPU-NKWD w systemie władz państwowych i administracji najpierw Rosji Sowieckiej, a następnie w okupowanej przez nią części Ukrainy, obdarzonej statusem quasi-państwa w postaci USRS. Pozostałe dokumenty dotyczyły praktycznej działalności organów GPU-NKWD. Na uwagę zasługuje to, że po raz pierwszy na Ukrainie opublikowano rozkaz operacyjny NKWD ZSRS nr 00485 z 11 sierpnia 1937 r. z tajnym załącznikiem, który był prawną podstawą przeprowadzenia najbardziej masowej pod względem liczby ofiar narodowej akcji NKWD – operacji polskiej¹⁸.

Część trzecia pracy jest tematyczną kontynuacją pierwszej i obejmuje informacje biograficzne o czekistach. Zawiera 183 życiorysy kierowników organów CzK-GPU-NKWD różnych szczebli. Przygotowując te opracowania, Zolotariow wykorzystał materiały archiwalnych akt personalnych i karnych funkcjonariuszy NKWD, a także dokumenty partyjne. Od tego czasu stał się wiodącym specjalistą na Ukrainie w dziedzinie biografistyki historycznej pracowników bezpieczeństwa reżimu bolszewickiego (komunistycznego) w USRS.

Zadaniem, które postawili przed sobą autorzy wspomnianej książki, było „podkreślenie pilności i potrzeby napisania prawdziwej historii organów bolszewickiego bezpieczeństwa państwowego”. Przy tym wyrazili nadzieję, że „zbiorowym wysiłkiem naukowców zadanie to zostanie z powodzeniem rozwiązane w najbliższym czasie”, a ich praca „pryczyni się do stworzenia niezbędnej bazy koncepcyjnej, faktograficznej i źródłowo-informacyjnej do dalszych badań”¹⁹.

Jednak, pomimo takiego optymizmu, zadanie, o którym pisali, nie zostało zrealizowane do dziś. Ale w wielu obszarach, które przybliżają ukraińską naukę historyczną do rozwiązania tego problemu, poczyniono pewne postępy. Głównym powodem, dla którego historia organów bezpieczeństwa państwowego pozostawała na obrzeżach wiedzy naukowej, była – jak wspomniano powyżej – dominacja problematyki masowych represji politycznych w USRS, przekierowanie uwagi historyków na mało zbadane i bulwersujące tematy polityczne, jak Wielki Głód (*Hołodomor*)

¹⁷ В.А. Золотарьов, Ю.І. Шаповал, В.А. Балицький. *На шляху до правди про нього*, „Український історичний журнал” 1993, № 6, с. 50–63, № 7/8, с. 53–69.

¹⁸ Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов, *ЧК–ГПУ–НКВД в Україні...*, с. 350–377.

¹⁹ *Ibidem*, с. 17.

w USRS w latach 1932–1933 oraz historia ukraińskiego ruchu wyzwolenia narodowego, w szczególności OUN i UPA.

Na przykład wśród wielu publikacji historycznych o Wielkim Głodzie pojawiło się tylko kilka publikacji źródłowych na temat działań organów GPU USRS i OGPU w przeddzień i podczas tragedii²⁰, które zawierały artykuły autorskie poświęcone historii bezpieki i analizie źródeł archiwalnych dotyczących tego zagadnienia²¹.

Główną cechą rozwoju ukraińskiej nauki historycznej w latach dziewięćdziesiątych stało się to, że historycy zaczęli wyrwać się z ram tradycyjnej historiografii sowieckiej i prezentować ukrajinocentryczne spojrzenie na historię nie tylko byłego Związku Sowieckiego, ale także Europy i świata. Jednocześnie nastąpił proces uświadomienia sobie, że naród ukraiński (w szerokim rozumieniu politycznym, obejmującym także mniejszości narodowe) przetrwał w pierwszej połowie XX w. ludobójstwo rozciągnięte w czasie, dokonywane przez rosyjski reżim komunistyczny – masowe represje polityczne z powodu cech społecznych, religijnych i narodowych, Wielki Głód w latach 1932–1933 i masowe przymusowe deportacje rdzennej ludności do innych regionów ZSRS.

W tych warunkach odwoływanie się do tematu historii organów bezpieczeństwa państwowego, które były organizatorami i głównymi wykonawcami polityki terroryzmu państwowego, dla wielu wydawało się czymś nieprzyzwoitym, a nawet bluźnierczym – jak wyśmiewanie się z pamięci milionów ofiar totalitaryzmu. Na przykład, po co popularyzować organy represji i katów? Tworzyło to niekorzystne tło społeczno-psychologiczne, jednak liczba badań stale rosła, a ich tematyka się poszerzała.

I tak Serhij Biłokiń przygotował książkę *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.* Jej pierwsze wydanie

²⁰ *Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД*, ред. колегія С. Богунов, В. Борисенко, В. Даниленко (відп. редактор) та ін., Видавничий дім „Кієво-Могилянська академія”, Київ 2008; *Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб*, т. 7: *Голодомор в Україні 1932–1933*, ред. кол. Є. Беднарк, С. Богунов, С. Кокін та ін., Варшава–Київ 2008.

²¹ В. Даниленко, *Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України як джерело вивчення Голодомору 1932–1933 років в Україні* [в:] *Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД*, Видавничий дім „Кієво-Могилянська академія”, Київ 2008, с. 20–44; Ю. Шаповал, *Значення нововіднайдених документів ДПУ–НКВС для глибшого розуміння голоду 1932–1933 років* [в:] *ibidem*, с. 45–61; С. Кокін, *Голодомор в Україні і ДПУ* [в:] *ibidem*, с. 62–87; В. Даниленко, *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: інформаційні ресурси документів ГДА СБУ* [в:] *Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник*, упоряд. В. М. Даниленко (відп. упорядник), Л.Л. Аулова, В.В. Лавренюк, *Центр досліджень визвольного руху*, Львів 2010, с. 31–51.

ukazało się w 1999 a drugie (poprawione i uzupełnione) – w 2017²². Poruszono w niej wiele różnych aspektów historii organów bezpieczeństwa państwowego, aż do korzystania przez nie z agentury i współczesnych problemów z kwalifikacją prawną działalności służbowej ich pracowników. Większość z tych aspektów jest przedstawiana poprzez zadawanie pytań naukowych, a nie odpowiadanie na nie.

Na początku XXI w. pojawiły się inne prace analityczne, które obejmowały różne aspekty historii безпеки. Badano przy tym aspekty organizacyjne, prawne, kadrowe, a także konkretne kierunki działalności („linie pracy”) i specyfikę tej działalności w różnych okresach historycznych²³.

Do stworzenia niezbędnej bazy źródłowej dla tych badań przyczyniły się nowe publikacje dokumentów. Wśród nich szczególnie miejsce zajął polsko-ukraiński projekt naukowo-wydawniczy „Polska i Ukraina w latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych”. Zaczęto od poszukiwania archiwalnych dokumentów o tych ofiarach zbrodni katyńskiej, które pomordowano na terytorium Ukrainy, po czym projekt wykroczył daleko poza te ramy. W rezultacie w dwóch tomach opublikowano dokumenty archiwalne dotyczące walki organów NKWD-NKGB z polskim podziemiem w latach 1939–1941 na dawnych Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej, które stały się zachodnimi obwodami USRS²⁴. Trudnym tematem przesiedleń w Europie Środkowo-Wschodniej w końcowym etapie II wojny światowej i w pierwszych latach powojen-

²² С.І. Білокінь, *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.* [в:] *Джерелознавче дослідження*, передне слово С.І. Білокінь, І.М. Дзюба, вид. 2-ге, виправлене і доповнене, Пенмен, Київ 2017.

²³ В. Окіпнюк, *Еволюція правового статусу транспортних органів Державного політичного управління УСРР в першій половині 20-х років*, „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 1998, № 1/2 (6/7), с. 333–341; *idem*, *Правові основи забезпечення режиму таємності органами ДПУ УСРР (20-ті – початок 30-х рр.)*, „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 2001, № 2 (17), с. 316–325; Р. Подкур, *Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб в 20–30-х роках*, „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 1998, № 1/2 (6/7), с. 342–356; О. Божко, *Особливі відділи в системі органів державної безпеки 1918–1946 рр.*, „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 2000, № 2/4 (13/15), с. 337–361; *idem*, *Особливі відділи в системі органів державної безпеки (1918–1946 рр.)*, „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 2001, № 2 (17), с. 281–315; І. Ільющин, О. Пшенніков, *Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України (вересень–жовтень 1939 р.)*, „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 2000, № 2/4 (13/15), с. 424–433; В. Золотарьов, *Начальницький склад НКВС УСРР у середині 30-х рр.*, „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 2001, № 2 (17), с. 326–342.

²⁴ *Польща та Україна...*, т. 1: *Польське підпілля 1939–1941. Львів – Коломия – Стрий – Золочів*, ред. кол. З. Гайовнічек, Г. Якубовський, П. Кулаковський та ін., Варшава–Київ 1998; т. 3: *Польське підпілля 1939–1941. Від Волині до Покуття*, ред. кол. С. Богунов, М. Вінярчик-Коссаковська, З. Гайовнічек та ін., Варшава–Київ 2004, ч. 1–2.

nych stały się dwa tomy dokumentów dotyczących przesiedleń sowiecko-polskich w latach 1944–1946 oraz akcji „Wisła” (1947)²⁵.

W trakcie realizacji projektu wspólna grupa robocza nie ominęła też tak dramatycznej kwestii jak wołyńska tragedia czy też rzeź – nazywana różnie, w zależności od interpretacji tamtych wydarzeń. Jednocześnie poszerzono nieco ramy geograficzne i chronologiczne tomu czwartego tej książki, co pozwoliło lepiej prześledzić związki przyczynowo-skutkowe tych wydarzeń²⁶. Głównym zadaniem było ustalenie przyczyn i głównych sprawców popełnionych wówczas zbrodni przez pryzmat archiwalnych dokumentów organów NKWD-NKGB i – jeśli to możliwe – ujawnienie roli „trzeciej siły” – reżimów nazistowskiego i komunistycznego – w konflikcie. Zespołowi autor-skiemu udało się częściowo zrealizować to zadanie, ale poszukiwania archiwalne i dalsze badania naukowe w tym kierunku muszą być kontynuowane.

Dalszym ciągiem represji wobec polskiego podziemia w latach 1939–1941 była rozpoczęta w 1944 r. antypolska operacja organów NKGB USRS pod kryptonimem „Sejm”. Istota operacji korespondowała z tematyką niemal wszystkich poprzednich tomów wydania, w szczególności przesiedleń sowiecko-polskich, tworząc pełniejszy obraz ówczesnych wydarzeń. Podobnie ukraińscy historycy dostrzegają związek między tematem tomu dziewiątego, poświęconego likwidacji struktur kierowniczych OUN w Polsce²⁷ i książką o akcji „Wisła”.

Autor tego artykułu przez wiele lat był członkiem wspólnej grupy roboczej i uczestniczył w wyborze dokumentów archiwalnych Wydzielonego Archiwum Państwowego SBU i przekazaniu stronie polskiej ich elektronicznych wersji dla dziesiątego²⁸ i dwóch kolejnych tomów publikacji (choć nie znajduje to odzwierciedlenia w składzie zespołu autorskiego tomu dziesiątego), może więc powiedzieć, że materiały w nich zawarte przyczynią się do pełniejszego ujawnienia form i metod walki komunistycznych organów bezpieczeństwa państwowego z podziemiem polskim i ukraińskim.

²⁵ *Польща та Україна...*, т. 2: *Переселення поляків та українців 1944–1946 рр.*, ред. кол. М. Вінярчик-Коссаковська, З. Гайовнічек, П. Кулаковський та ін., Варшава–Київ 2000; т. 5: *Акція „ВІСЛА” 1947*, ред. кол.: С. Богунов, З. Гайовнічек, Б. Іронек та ін., Варшава–Київ 2006.

²⁶ *Польща та Україна...*, т. 4: *Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945*, ред. кол. С. Богунов, М. Вінярчик-Коссаковська, З. Гайовнічек та ін., Варшава–Київ 2005, ч. 1–2.

²⁷ *Польща та Україна...*, т. 6: *Операція „СЕЙМ” 1944–1946*, ред. кол. С. Беднарек, С. Богунов, З. Гайовнічек та ін., Варшава–Київ 2007; т. 9: *Організація українських націоналістів у Польщі в 1944–1950 роках. Ліквідація керівних структур*, ред. кол. С. Беднарек, В. Бірчак, В. В’ятрович та ін., Варшава–Київ 2017, ч. 1–2.

²⁸ *Польща та Україна...*, т. 10: *Наказ № 001353. Операція проскрипції НКВД 1939–1941*, Варшава–Київ 2020.

Kontynuując nasz przegląd publikacji w czasopiśmie, warto powiedzieć, że na temat działalności bezpieki w latach II wojny światowej opublikowano specjalny numer czasopisma „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ”, który obejmował 85 dokumentów archiwalnych, dotyczących zmian w funkcjonowaniu tych instytucji w początkowym okresie zmagania niemiecko-sowieckich, formowania i działalności *istriebitelnych* batalionów, rozmieszczenia ruchu partyzanckiego na niemieckich tyłach, pozafrontowej działalności wywiadowczo-dywerysyjnej NKGB, w szczególności dwóch grup operacyjnych NKGB USRS – „За Оjczyзнę” i „Wisła”²⁹.

W sytuacji, gdy uwaga historyków skupiona była na badaniu działalności organów bezpieczeństwa państwowego w okresie międzywojennym, a także w latach II wojny światowej, ważne były również pierwsze publikacje źródłowe dotyczące działalności tych organów w późniejszym okresie. Na przełomie XX i XXI w. ukazały się jeszcze dwa specjalne numery wspomnianego czasopisma. Tematem pierwszego jest tak specyficzny kierunek działalności organów MGB-KGB w okresie powojennym, jak walka z „kosmopolityzmem” i „żydowskim burżuazyjnym nacjonalizmem”. Konkretnie chodziło o sfabrykowanie w latach 1948–1950 sprawy Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego – organizacji społecznej legalnie istniejącej w ZSRS³⁰ od 1942 r., która stała się niewygodna dla reżimu stalinowskiego w nowych warunkach historycznych.

Drugi numer specjalny dotyczył zupełnie nowego tematu w historiografii – wdrożenia przez organy KGB USRS kontroli operacyjnej budowy i eksploatacji elektrowni jądrowej w Czarnobylu (obwód kijowski) i innych obiektów energetyki jądrowej w USRS w latach 1971–1986, a następnie ich udziału w usuwaniu skutków katastrofy w Czarnobylu (kwiecień 1986–1988)³¹. Można powiedzieć, że ta publikacja zapoczątkowała badanie historii organów bezpieczeństwa późnego okresu sowieckiego pod kątem podkreślenia jej funkcji i działalności jako „zwykłej”, „normalnej” służby wywiadowczej, ale w ekstremalnych warunkach katastrofy spowodowanej przez człowieka.

Swoiste podsumowanie stanu ukraińskiej historiografii w kwestii historii organów CzK-GPU lat dwudziestych zostało sporządzone w monografii Wiktora Czencowa (2000)³². Książka ta była poświęcona tematyce represji politycznych, ale zawierała dokładny przegląd prac dotyczących

²⁹ „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 2000, № 1 (12), Спецвипуск.

³⁰ „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 1998, № 3/4 (8/9), Спецвипуск.

³¹ „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 2001, № 1 (16), Спецвипуск.

³² В.В. Ченцов, *Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки*, Тернопіль 2000.

organów bezpieczeństwa państwowego. Ponadto w jej pierwszej części, poświęconej kształtowaniu się mechanizmu represji politycznych, podsumowano historię organów CzK-GPU i podstawę prawną ich działalności. Prezentacja ta opierała się na opublikowanych pracach innych historyków, w tym historyków państwa i prawa.

Jeśli chodzi o prace z ostatnich czasów, to w 2002 r. pojawiło się opracowanie historyczno-prawne Wołodymyra Okipniuka na temat kształtowania ram prawnych działalności i granic kompetencji organów bezpieczeństwa państwowego w drugim okresie ich historii, kiedy nosiły nazwę GPU (1922–1934)³³. Książka ta była w ukraińskiej historiografii jedną z pierwszych prób odejścia od emocjonalnego badania tej tematyki w kierunku obiektywnie neutralnego, czysto naukowego jej przedstawienia.

Gdy tworzone akademicką publikację naukową *Політична історія України ХХ століття*, jej koncepcja przewidywała omówienie historii bezpieki jako instrumentu polityki państwa i ważnego czynnika procesów społeczno-politycznych zachodzących w USRS. Niestety, koncepcja ta została zrealizowana tylko częściowo w trzecim tomie tej pracy (opublikowanym w 2003 r., obejmującym okres 1921–1938) w postaci małego rozdziału „Місце органів державної безпеки в системі тоталітарної влади”, którego treść obejmowała jeszcze węższy, początkowy okres historii organów bezpieczeństwa państwowego w USRS (1918–1922)³⁴. Sytuacja taka wynikała z ówczesnego stanu historiografii ukraińskiej.

Aby się o tym przekonać, zwróćmy uwagę na inną publikację akademicką, która ukazała się rok wcześniej – *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.*³⁵ Zespół autorski miał za zadanie mówić o wszystkich rodzajach i przejawach terroru i terroryzmu w szerokim zakresie chronologicznym. Rozumiejąc rozległość tego zadania, gatunek książki został zdefiniowany jako zbiór esejów historycznych, a nie monografia zbiorowa (takie dziwne połączenie pojęć – badań zbiorowych i indywidualnych – jest czasami używane w ukraińskiej nauce historycznej).

Gdy patrzy się na treść książki przez pryzmat historii komunistycznych organów bezpieczeństwa państwowego widać, że przedstawiony

³³ В.Т. Окіпнюк, *Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історико-юридичний аналіз*, Вид-во Національної академії СБУ, Київ 2002.

³⁴ С. Кокін, *Місце органів державної безпеки в системі тоталітарної влади* [в:] *Політична історія України ХХ століття. У 6-ти томах*, ред. колегія І.Ф. Курас (голова), Ю.І. Шаповал (заст. голови) та ін., т. 3: *Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938)*, керівник тому С.В. Кульчицький, „Генеза”, Київ 2003, с. 261–276.

³⁵ *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси*, ред. рада В.М. Литвин (голова), С.В. Кульчицький, Б.С. Патон та ін., Наукова думка, Київ 2002.

w niej obraz jest bardzo niespójny. Składa się ona z indywidualnych rozdziałów, różnie napisanych przez różnych autorów. I tak w dziale dotyczącym lat 1917–1921, w którego tytule pobrzmiwało echo tradycji sowieckiej historiografii („Громадянська війна: різні кольори терору”), w ogóle nie mówiło się o tworzeniu i funkcjonowaniu na terenie Ukrainy organów CzK, które dosłownie zalały Ukrainę krwią w latach 1919–1920, i tylko w jednym punkcie, w którym chodziło o czerwony terror na Krymie w końcu 1920 r., wspomniano o istnieniu na półwyspie różnych CzK i ich działalności³⁶.

Za to następny rozdział, poświęcony okresowi 1921–1929 r., otwierał podrozdział „Органи державної безпеки в системі комуністичної диктатури”, w którym mówiono o utworzeniu w grudniu 1918 r. WUCzK i jej dalszych przemianach, oraz scharakteryzowano strukturę i funkcje organów i wojsk Czeka, podstawy prawne ich działalności, a także inne aspekty³⁷. Przy tym autorzy mechanicznie odtworzyli to, co było już znane z sowieckiej historiografii, bez nowej konceptualnej wizji faktografii.

Kolejne paragrafy dotyczyły głównych kierunków represyjnej działalności organów GPU USRS w latach dwudziestych, ale bez powiązania ich z liniami pracy OGPU. Ponieważ pod tym względem historiografia ukraińska miała już pewne osiągnięcia, ich treść była bardziej „świeża”. Rozdział ten zamyka paragraf innego autorstwa, mówiący o paryskim zabójstwie Symona Petlury (1926) i prawdopodobnym zaangażowaniu OGPU w ten zamach³⁸.

W rozdziale, którego tematem był „terror głodem”, czyli *Hołodomor* z lat 1932–1933, wzmianki o organach GPU były zupełnie nieobecne. Nieco lepiej wyglądało to w następnym rozdziale, w którym drugi podrozdział zatytułowano „Тенденції розвитку і перебудова чекістських органів”³⁹. Jego autor, Jurij Szapował, przedstawił sytuację kadrową we władzach GPU USRS pod koniec 1920 r., zmiany w strukturze władz lokalnych GPU w 1930 r., utworzenie w 1931 r. w centralnym aparacie GPU USRS Tajnego Wydziału Politycznego i reorganizację Zarządu Gospodarczego, ich struktury i funkcje jednostek wchodzących w ich skład. Osobno przedstawiono okoliczności pobytu w Moskwie w 1932 r. wieloletniego kierownika organów WUCzK-GPU Wsiewołoda Balickiego i jego powrotu do USRS w lutym 1933 r.

³⁶ Т.Б. Бикова, *Червоний терор у Криму* [в:] *Політичний терор...*, с. 199–207.

³⁷ В.В. Ченцов, Д.В. Архієрейський, *Органи державної безпеки в системі комуністичної диктатури* [в:] *Політичний терор...*, с. 225–242.

³⁸ В.А. Гриневич, *Вбивство С. Петлюри* [в:] *Політичний терор...*, с. 317–324.

³⁹ Ю.І. Шаповал, *Тенденції розвитку і перебудова чекістських органів* [в:] *Політичний терор...*, с. 413–425.

W innym podrozdziale napisano o przekształceniu w lipcu 1934 r. GPU w NKWD, podano strukturę centralnych aparatów poszczególnych departamentów na dzień 1 stycznia i lipiec 1934 r. oraz przedstawiono szefów głównych jednostek. Następnie omówiono represyjną działalność organów NKWD w latach 1934–1938, wspomniano o czystkach w ich szeregach, a na podstawie relacji wysokiego rangą sowieckiego terrorysty Pawła Sudopłatowa osobno opisano zabójstwo szefa OUN Jewhena Konowalca w Rotterdamie w 1938 r.

Jako przykład prezentacji tematu można przytoczyć ósmy i dziewiąty rozdziały omawianej książki. Pierwszy z nich, noszący tytuł „Управління державним терором”, zawierał materiał teoretyczny i faktograficzny dotyczący szerokiego zakresu zagadnień, w tym historii organów bezpieczeństwa państwowego⁴⁰. Natomiast w rozdziale następnym, zatytułowanym „Терор і тероризм на Західній Україні”, podrozdział poświęcony terrorowi podczas pierwszej obecności Sowietów w tym regionie (1939–1941), zawierał szczegółowy opis wypadków, które miały miejsce w tym czasie – od powstania we wrześniu 1939 r. grup operacyjno-czekistowskich NKWD do masowych rozstrzeliwań ludzi osadzonych w więzieniach NKWD przed wycofaniem się Sowietów z regionu w czerwcu 1941 r.⁴¹

Paragraf „Терор і тероризм на Західній Україні” w rozdziale dziesiątym, poświęconym okresowi wojny niemiecko-sowieckiej (1941–1945), rozpoczął się od opowieści o masowych mordach w więzieniach NKWD w 1941 r.⁴² Autorzy pominieli kwestię reorganizacji organów NKWD i NKGB w 1941 i 1943 r., nie napisali także nic o formach organizacyjnych i zmianach strukturalnych w organach bezpieczeństwa państwowego tego okresu. Opisali tylko niektóre obszary ich działalności, które miały wyraźny charakter represyjno-karny: identyfikację i ściganie „zdrajców ojczyzny” i członków ich rodzin, kolaborantów oraz innych kategorii ludności.

Osobno omówiono terror na ziemiach zachodnioukraińskich, „gdzie samowola organów NKWD-NKGB przybrała niespotykane rozmiary”. Jednak według autorów dotyczyło to tylko walki z „nacjonalizmem ukraińskim”. Potwierdzeniem wspomnianej samowoli jest przytoczony przez nich fakt, że w ciągu jedenastu miesięcy 1945 r. trybunały wojskowe skazały 326 funkcjonariuszy NKWD-NKGB za „naruszenia rewolucyjnej praworządności”. Osobno i bardzo krótko wspomniano też o masowych deportacjach w maju 1944 r. 165 tys. Tatarów krymskich i 35,6 tys.

⁴⁰ С.І. Білокінь, *Управління державним терором* [в:] *Політичний терор...*, с. 496–547.

⁴¹ Ю.А. Киричук, *Радянський терор 1939–1941 рр.* [в:] *Політичний терор...*, с. 574–590.

⁴² Т.В. Вронська, О.С. Лисенко, *Терор проти власного народу* [в:] *Політичний терор...*, с. 677–706.

przedstawiciele innych narodowości zamieszkujących Krym, a później – ponad 200 tys. ludzi z Zachodniej Ukrainy.

Tematyczną i chronologiczną kontynuacją opisu sytuacji w Zachodniej Ukrainie był podrozdział 3 rozdziału 11. W poprzednich dwóch podrozdziałach dotyczących walki z „ukraińskim burżuazyjnym nacjonalizmem” i „kwestią żydowską” w latach powojennych, działalność organów bezpieczeństwa państwowego została opisana tylko po drugiej z wymienionych kwestii na podstawie już istniejących publikacji.

Tematem trzeciego podrozdziału były przejawy terronu i terroryzmu w konfrontacji reżimu komunistycznego z OUN i UPA⁴³. W momencie opublikowania omawianej książki temat ten pozostawał słabo zbadany (będzie o tym mowa dalej), przy czym jeden z autorów, Dmytro Wiedieniejew, jako pracownik SBU, skorzystał z okazji i sięgnął do archiwalnych dokumentów NKWD-NKGB. Dzięki temu *gros* materiału faktograficznego w tym podrozdziale poświęcone zostało działaniom podejmowanym przez organy bezpieczeństwa we współpracy z innymi strukturami siłowymi, mającym na celu stłumienie zbrojnego oporu ze strony UPA, a następnie innych form oporu ze strony OUN. W pełni scharakteryzowano główne etapy, formy i metody tych działań, w tym wykorzystanie przez stronę sowiecką grup specjalnych, których członkowie udawali bojowników podziemia.

Pomimo nowego i interesującego materiału, wprowadzonego do obiegu naukowego, z wielu powodów podrozdział ten wzbudził wiele pytań wśród historyków, zwłaszcza zajmujących się problematyką OUN i UPA. Jednym z tych powodów była powierzchowność w przedstawianiu faktografii, ponieważ wykorzystano archiwalne dokumenty resortowe bez poddania ich należytej analizie krytycznej i porównania z innymi źródłami.

Na tym tle znacznie lepiej wyglądał następny rozdział, którego autor, Ołeh Bażan, przeanalizował reorganizację i pewne zmiany funkcji organów bezpieczeństwa państwa w okresie poststalinowskim, a także główne kierunki i wyniki działalności KGB aż do lat osiemdziesiątych⁴⁴. Autor, opierając się na wcześniej opublikowanych pracach, opisał też zabójstwa przywódców ukraińskiej emigracji politycznej, w tym Lwa Rebeta (12 października 1957 r.) i Stepana Bandery (15 października 1959 r.) – oba dokonane w Monachium przez sowieckiego agenta Bohdana Staszyńskiego. Bażan zakończył swój rozdział treściwym paragrafem na temat walki organów KGB z ruchem dysydenckim w USRS.

⁴³ Д.В. Веденєєв, О.Є. Лисенко, *Прояви терору і тероризму у протистоянні радянської влади та ОУН і УПА в західноукраїнському регіоні післявоєнної доби* [в:] *Політичний терор...*, с. 744–772.

⁴⁴ О.Г. Бажан, *Лібералізований терор* [в:] *Політичний терор...*, с. 776–836.

Nawet biorąc pod uwagę zauważoną przez nas fragmentaryczność w opisywaniu historii organów bezpieczeństwa państwowego, książka ta stała się ważnym etapem w jej badaniu, podsumowując dotychczasowe wyniki i wskazując wiele problemów wymagających zbadania. Stało się również jasne, że pogłębienie wiedzy naukowej nie jest możliwe bez otwarcia szerokiego dostępu do archiwów służb specjalnych.

Jak wspomniano powyżej, w latach dziewięćdziesiątych szczególną uwagę historyków przyciągnęły niedostatecznie zbadane i kontrowersyjne tematy polityczne, wśród których na czoło wysuwała się historia ukraińskiego ruchu wyzwolenia narodowego, zwłaszcza OUN i UPA. Ostre społeczne postrzeganie tego tematu spowodowało utworzenie pod koniec lat dziewięćdziesiątych rządowej komisji do zbadania działalności obu organizacji. Pod patronatem tej komisji i zgodnie z jej planem pracy na 1999 r. grupa robocza przy Instytucie Historii Ukrainy Narodowej Akademii Nauk Ukrainy przygotowała wiele publikacji naukowych, z których jedna opierała się wyłącznie na dokumentach z archiwum SBU i miała charakter naukowo-referencyjny⁴⁵. Formę tej publikacji tłumaczono obszernością ogromnego zbioru dokumentów dotyczących problemu OUN i UPA oraz poszukiwaniem sposobów naukowego opracowania tych dokumentów.

Sytuacja była paradoksalna. Historycy specjalizujący się w badaniu historii OUN i UPA, jak np. Wołodymyr Wiatrowycz, przygotowując swoje publikacje naukowe, musieli obejść się bez tego najważniejszego zasobu archiwalnego. A władze nie mogły podjąć decyzji o otwarciu szerokiego dostępu do archiwów organów bezpieczeństwa państwowego, aby nie sprokocować dodatkowych konfliktów w społeczeństwie. Ale stopniowo historycy zaczęli opanowywać niedostępne wcześniej archiwa NKWD-NKGB-KGB, ujawniając wszystkie zawilości walki z „nacjonalizmem ukraińskim”.

Ważną rolę w tych pracach odegrało publikowanie przez kanadyjskie Wydawnictwo „Літопис УПА” wspólnie z Instytutem Ukraińskiej Archeografii i Badań Źródłowych im. M. Hruszewskiego NAN Ukrainy oraz Głównym Urzędem Archiwalnym przy Gabinetie Ministrów Ukrainy „Nowej serii Litopisu”. W jej czterech tomach (t. 4–7, 2002–2003) opublikowano dokumenty archiwalne NKWD-NKGB-KGB, które w latach 1943–1959 trafiły do Ukraińskiego Sztabu Ruchu Partyzanckiego i Komitetu Centralnego KP(b)U / KPU z informacjami o działalności „nacjonalistów” oraz organów bezpieczeństwa państwowego i wynikach walki z „nacjonalistycznym podziemiem” i „ukraińskim burżuazyjnym nacjonalizmem”.

⁴⁵ С.А. Кокін, *Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ*, Вип. І: *Анотований покажчик документів з фонду друкованих видань (1944–1953)*, Київ 2000.

Stworzyło to korzystne warunki dla udziału w projekcie także archiwistów Wydzielonego Archiwum Państwowego SBU. W prawie każdym z wydanych później tomów „Nowej serii”, a także książek z serii „Litopis UPA – Biblioteka” znalazły się dokumenty zarówno pochodzenia resortowego, jak i zdobyczne (głównie wytworzone przez podziemie). Szczególne miejsce zajęły tomy 9, 15 i 27, które zawierają protokoły przesłuchań aresztowanych przez bezpiekę przywódców OUN i UPA różnych szczebli⁴⁶.

Protokoły przesłuchań to specyficzny rodzaj źródeł historycznych. Co w nich jest prawdą, a co nie, czasami trudno dociec, choć oczywiście jest to możliwe. Jednak niektórzy ukraińscy historycy uważali, że nie wolno „w taki sposób” deheroizować uczestników podziemia. Ale kierownictwa „Litopisu UPA” to nie powstrzymało. Jak powiedział autorowi niniejszego tekstu Peter-Josif Poticzny, redaktor odpowiedzialny „Litopisu UPA”: „Doskonale zdajemy sobie sprawę, że enkawudziści nie prowadzili rozmów akademickich z aresztowanymi konspiratorami, ale domagali się od nich przyznania na wszystkie sposoby, jednak nie mamy wspomnień większości z tych osób, a protokoły przesłuchań są jedyną okazją do poznania ich historii”. Konsekwencją zdolności pracowników NKWD-NKGB do „wyciskania” z ludzi potrzebnych im informacji była ogromna ilość materiałów dotyczących działalności podziemia i biografii wielu jego uczestników.

Najbardziej udanym kierunkiem w rozwoju ukraińskiej historiografii organów bezpieczeństwa państwowego okazała się biografistyka historyczna. Szczególnie owocne były tu prace Zołotariowa i Szapowała. Kontynuowali oni opracowywanie tematu „CzK-GPU-NKWD na Ukrainie” (1997) i opublikowali nowe książki o Balickim⁴⁷, a Zołotariow na własną rękę – o innym narkomie spraw wewnętrznych USRS (od stycznia do listopada 1938 r.), Aleksandrze Uspieńskim⁴⁸, który był odpowiedzialny za zbrodnie ostatniego etapu wielkiego terronu w USRS.

⁴⁶ *Літопис УПА. Нова серія / Kronika UPA. Nowa seria*, т. 9: *Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944–1945*, упорядники О. Ішук, С. Кокін, Київ–Торонто 2007; т. 15: *Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1945–1954*, кн. 2, упоряд. В. Лозицький, С. Власенко, С. Кокін, Київ–Торонто 2011; т. 27: *Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1949–1956*, кн. 3, упоряд. М. Романюк, Київ–Торонто 2017.

⁴⁷ Ю. Шаповал, В. Золотарьов, *Всеволод Балицький: особа, час, оточення*, Стило, Київ 2002; *eidet*, „Гильотина Украины”: нарком Всеволод Балицкий и его судьба, Политическая энциклопедия (История сталинизма), Москва 2017.

⁴⁸ В. Золотарьов, *Олександр Успенський: особа, час, оточення*, Фоліо, Харків 2004.

Rozszerzając ramy i formy badań biograficznych, Zołotariow zastosował dwa rodzaje podejścia badawczego, które możemy określić jako terytorialne i liniowe. Zgodnie z tym pierwszym uwaga badacza koncentrowała się na określonym regionie USRS i funkcjonujących w nim organach bezpieczeństwa państwowego. Regionami takimi stały się Charków i Donbas⁴⁹. Zgodnie z drugim podejściem autor skupiał się na biografii i działalności służbowej kierowników i pracowników najważniejszej jednostki strukturalnej centralnego aparatu GPU USRS – Tajnego Wydziału Politycznego (TWP, od 1937 r. – 4 Wydział Zarządu Bezpieczeństwa Państwowego NKWD USRS)⁵⁰. TWP był klasyczną tajną policją typu totalitarnego, ponieważ jego funkcje przewidywały walkę z każdą polityczną i duchową opozycją wobec reżimu bolszewickiego, tj. to, co później zaczęto nazywać „piątą linią” w pracach organów KGB.

Jeśli w centrum uwagi Zołotariowa zawsze byli czekiści, to w większości innych przypadków autorzy, badając jakikolwiek kierunek działań organów bezpieczeństwa państwowego, skupiali się na konkretnych faktach, sprawach, operacjach i ofiarach polityki karnej reżimu. Jednocześnie udało się dość głęboko prześledzić technologię pracy organów CzK-GPU-NKWD. Można to zobaczyć w serii publikacji naukowo-dokumentalnych w czasopiśmie „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” z lat 2002–2006.

Tak więc oprócz opublikowanego wcześniej badania Ołeha Bożki i konkretyzując je w odniesieniu do treści i wyników działań specjalnych organów CzK-GPU (organów kontrwywiadu wojskowego) w latach 1920–1930, zespół autorów przygotował specjalne wydanie czasopisma poświęcone historii sfingowania sprawy „Wszeczwiązkowej Wojskowo-Oficerskiej Organizacji Kontrrewolucyjnej” (sprawa „Wiosna”, 1930–1931)⁵¹. W publikacji ujawniono system identyfikacji, wciągania do specjalnej ewidencji operacyjnej i rozpracowania agenturalnego przez organy bezpieczeństwa państwowego byłych wojskowych rosyjskiej armii carskiej i białej gwardii, a następnie „oczyszczenia” społeczeństwa poprzez ich represjonowanie.

⁴⁹ *Idem*, *ЧК-ДПУ-НКВД на Харківщині: люди та долі (1919–1941)*, Фоліо, Харків 2003; В. Золатарьов, В. Степкин, *ЧК-ГПУ-НКВД в Донбассе: люди и документы. 1919–1941*, Алекс, Донецк 2010.

⁵⁰ В. А. Золатарьов, *Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди*, упоряд. О. А. Ємельянов, вступ. стаття С. А. Кокін, Фоліо, Харків 2007.

⁵¹ *Справа „Всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації” (справа „Весна”, 1930–1931 рр.) за документами Державного архіву Служби безпеки України*, вступна стаття, упоряд. С. Кокін, О. Пшенніков, Я. Тинченко; археографічна частина вступної статті В. Даниленко, „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 2002, № 1 (18), № 2 (19).

Do niepożądanych grup społecznych reżim bolszewicki zaliczał przedstawicieli różnych wyznań religijnych, szczególnie wyróżniając wśród nich przedstawicieli mniejszości narodowych. W związku z tym organy bezpieczeństwa stały się głównym narzędziem realizacji represyjnej polityki reżimu wobec Kościoła rzymskokatolickiego (RKC) i Ukraińskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej (UAPC). Oba wyznania uosabiały duchowe, w szczególności narodowyzwoleńcze aspiracje katolików i autokefalistów Ukrainy (nie tylko Polaków i Ukraińców, ale także innych narodowości), dlatego reżim z pomocą organów represji starał się wyeliminować wpływ RKC i UAPC na życie społeczne i religijno-duchowe społeczeństwa. O tym, jak to się działo w praktyce, opowiadały specjalne numery czasopisma opublikowane w latach 2003⁵² i 2005–2006⁵³.

Tematycznie zbliżone do tych publikacji są książki naukowe i wydawnictwa źródłowe o metropolacie greckokatolickim Andrzeju Szeptyckim, patriarche Josifie Slipyju i kompleksie działań organów NKWD-NKGB USRS, mających na celu likwidację Kościoła greckokatolickiego w latach 1939–1946⁵⁴. Prace te znacznie wzbogaciły naukę historyczną dzięki dokumentom archiwalnym, które po raz pierwszy zostały wprowadzone do obiegu naukowego. 88 dokumentów z książki o metropolacie Andrzeju Szeptyckim, 285 z publikacji poświęconej likwidacji UGKC i 245 z pracy o patriarche Josifie Slipyju ujawniło technologię działań organów bezpieczeństwa państwa w neutralizacji wpływów Kościoła unickiego, łączenia akcji represyjnych i penetracji agenturalnej w celu rozsadzenia od wewnątrz tej „podpory Watykanu”, zlikwidowania go pod hasłem „zjednoczenia z prawosławiem” i późniejszego stałego repre-

⁵² *Влада і костьол в Радянській Україні, 1919–1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму*, передмова, упоряд., науково-довідковий апарат Н. Рубльова, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 2003, № 2 (21).

⁵³ *Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священиків Української автокефальної православної церкви (1919–1938). За документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України*, передмова, від упорядників І. Преловська; упоряд. І. Бухарева, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов [в:] „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ”, 2005, № 1/2 (24/25), ч. I; 2006, № 1/2 (26/27), ч. II.

⁵⁴ *Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.)*, ред. рада: С. Богунов (співголова), Г. Боряк, С. Кокін (відп. секретар) та ін., Українська Видавнича Спілка, Київ 2005; *Ліквідація УГКЦ (1939–1946 рр.). Документи радянських органів державної безпеки*, ред. рада С. Богунов, Г. Боряк, В. Даниленко та ін., ПП Сергійчук М.І., Київ 2006, т. 1–2; *Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки 1939–1987*, ред. рада: Г. Боряк, С. Кокін, В. Сергійчук (голова) та ін., ПП Сергійчук М.І., Київ 2012, т. 1–2.

syjnego nacisku na duchownych i wiernych tego Kościoła, czego przykładem był los Josifa Slipyja. Inicjatorem i redaktorem naukowym tych prac badawczych i wydawniczych był Wołodymyr Serhijczuk. Był on też pomysłodawcą kilku innych projektów z gatunku historycznej biografistyki dokumentalnej.

Drugą wybraną grupą osób, którym poświęcono wydawnictwa źródłowe, były wybitne postacie ukraińskiego ruchu narodowyzwoleńczego – Roman Szuchewycz, Stepan Bandera i Taras Bulba-Boroweć⁵⁵. Każda z książek stanowiła reprezentatywną próbkę najcenniejszych z naukowego punktu widzenia dokumentów z zasobu Wydzielonego Archiwum Państwowego SBU, a książka o Banderze – częściowo również z zasobu Wydzielonego Archiwum Państwowego Służby Wywiadu Zagranicznego Ukrainy (SWZU).

Pomimo pewnego patosu artykułów wstępnych w edycjach sporządzonych przez profesora Serhijczuka, opublikowane dokumenty tworzą całkowicie obiektywny obraz każdej postaci – cech osobowych, aspiracji politycznych, autorytetu, gotowości i zdolności do walki politycznej wszystkimi sposobami, w tym z bronią w rękę. To właśnie interesowało organy bezpieczeństwa państwowego, które postrzegały tych ludzi jako poważnych przeciwników politycznych i szukały sposobów ich neutralizacji. Dlatego historycy, analizując opublikowane dokumenty, mogli również wyciągać niezależne wnioski i widzieć perspektywy dalszego badania biografii tych osób, treści i wyników ich działalności w konkretnym kontekście historycznym.

Do wspomnianych publikacji na ten temat można zaliczyć książkę poświęconą generałowi Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej Jurijowi Tiutiunnykowi⁵⁶. Wywabienie Tiutiunnyka z terytorium Polski i ujęcie go natychmiast po nielegalnym przekroczeniu granicy państwowej ZSRS 16 czerwca 1923 r. (rozpracowanie agenturalne „Sprawa nr 39”) znalazło się w annałach historii organów bezpieczeństwa państwowego, a opis tego rozpracowania stał się następnie materiałem szkoleniowym na uczelni KGB przy Radzie Ministrów ZSRS im. F.E. Dzierżyńskiego.

⁵⁵ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950), ред. рада С. Богунов, Г. Боряк, С. Кокін (співголова) та ін., ПП Сергійчук М.І., Київ 2007, т. 1–2; Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959), ред. рада В. Богдан, В. В’ятрович, С. Кокін та ін., ПП Сергійчук М.І., Київ 2009, т. 1–3; Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи, ред. рада В. Богдан, С. Кокін, Д. Курдельчук та ін., ПП Сергійчук М.І., Київ 2011.

⁵⁶ Юрій Тютюнник: від „Двійки” до ГПУ. Документи і матеріали, упоряд. В. Верстюк, В. Скальський, Я. Файзулін, наук. редактор О. Гнатюк, ДУХ І ЛІТЕРА, Київ 2011.

Jeden z egzemplarzy tego skryptu jest przechowywany w Wydzielonym Archiwum Państwowym SBU i został opublikowany w piątej części omawianej książki. A jej zasadniczym elementem jest korespondencja Tiutiunnyka, która miała duże znaczenie operacyjne dla organów GPU-NKWD ZSRS w latach dwudziestych i trzydziestych, a obecnie jest przechowywana w Wydzielonym Archiwum Państwowym SWZU.

Ogólnie rzecz biorąc, badanie historii organów bezpieczeństwa państwowego było kontynuowane w kontekście prac poświęconych represjom politycznym w USRS w okresie sowieckim. W latach 2007–2008 bibliografia takich prac naukowych na Ukrainie liczyła już ok. 5 tys. tytułów. Informacje o tych publikacjach zawarte były w kilku bibliografiach wydanych w tamtych latach⁵⁷. Jednak bardzo mało ówczesnych publikacji poświęcono okresowi powojennemu, zwłaszcza latom 1970–1980. Jednym z wyjątków była rozprawa naukowa o ruchu narodowym Tatarów krymskich na rzecz ich powrotu do historycznej ojczyzny, z której zostali wysiedleni w 1944 r.⁵⁸ Podstawą publikacji (większość ze 179 opublikowanych źródeł) były odtajnione dokumenty Wydzielonego Archiwum Państwowego SBU. Stało się to drugim precedensem (po dokumentach dotyczących awarii w Czarnobylu), jeśli chodzi o publikację dużych zbiorów źródeł dotyczących działalności organów bezpieczeństwa państwowego w późnym okresie sowieckim.

Elementy związane z historią bezpieki stały się integralną częścią większości książek naukowych poświęconych innym tematom, zwłaszcza Wielkiemu Terrorowi z lat 1937–1938. Jako przykład podajemy kilka publikacji. W pracy *Україна в добу „Великого терору”: 1936–1938 роки* (2009)⁵⁹, która była zbiorem artykułów (część 1), materiałów informacyjnych i referencyjnych (część 2) oraz dokumentów i materiałów (część 3), wiele uwagi poświęcono historii organów NKWD.

Z czterech artykułów znajdujących się w części pierwszej, dwa dotyczą jej bezpośrednio, druga część ma tytuł, który mówił sam za siebie: „ЄДР НКВС СРСР: структура та персонал”⁶⁰, a część trzecia składa się

⁵⁷ *Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.). Бібліографічний покажчик*, упоряд. С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко, Київ 2007 (i inne wydania).

⁵⁸ *Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. Збірник документів та матеріалів*, ред. кол.: В.А. Смолій (голова), С.М. Богунів, Г.В. Боряк та ін., Київ 2004, ч. 1–2.

⁵⁹ *Україна в добу „Великого терору”: 1936–1938 роки*, ред. кол. Ю. Шаповал, Г. Куромія (співголови), А. Блюм та ін., Либідь, Київ 2009.

⁶⁰ С. Богунів, *Чистки чекістських кадрів в Україні в період „єжовщини”* [в:] *Україна в добу „Великого терору”: 1936–1938 роки*, Либідь, Київ 2009, с. 38–59; В. Золотарьов, *Начальницький склад НКВД УСРР напередодні „єжовщини”*:

z dokumentów mówiących o różnych kierunkach działalności organów NKWD, a także o ich sytuacji personalnej w latach 1936–1938. Temat książki w istocie stanowi kontynuację koncepcji pracy *ЧК-ГПУ-НКВД в Україні* z 1997 r. i w tym sensie był sprzeczny z tytułem książki, ponieważ głównym przedmiotem badań określono w nim Ukrainę.

Innymi przykładami „ukrytego” badania historii organów bezpieczeństwa państwowego są publikacje poświęcone masowym operacjom NKWD w latach Wielkiego Terroru. Kilkadziesiąt publikacji poświęcono najbardziej masowemu przedsięwzięciu represyjnemu – tzw. operacji kułackiej (przeprowadzonej zgodnie z rozkazem operacyjnym NKWD ZSRS nr 00447 z 30 lipca 1937 r.). Najważniejszym efektem wieloletniej międzynarodowej współpracy historyków w tym zakresie było wydanie książek niemal w całości opartych na dokumentach Wydzielonego Archiwum Państwowego SBU⁶¹. Wartość naukowa tych opracowań polega m.in. na tym, że szczegółowo przedstawiono w nich technologię przeprowadzania przez organy NKWD masowych represji w latach 1937–1938.

Jeśli chodzi o prace poświęcone operacjom narodowym NKWD, najwięcej z nich dotyczy operacji polskiej. W 2010 r. w ramach polsko-ukraińskiej serii naukowo-wydawniczej opublikowano imponujący korpus dokumentów Wydzielonego Archiwum Państwowego SBU na temat jej organizacji, przebiegu i wyników⁶². Opierając się na tej publikacji, w następnej dekadzie historycy byli w stanie nie tylko uzupełnić i pogłębić wiedzę o samej operacji, lecz także uświadomić sobie jej miejsce w kontekście długoterminowej polityki reżimu bolszewickiego wobec Polaków w ogóle, a w szczególności wobec polskiej mniejszości narodowej w ZSRS.

W tym samym czasie pojawiła się pierwsza poważna praca – książka Romana Podkura i Wiktora Czencowa – która zawierała analizę źródłową dokumentów archiwalnych organów bezpieczeństwa państwowego i ocenę ich znaczenia dla badania ich historii⁶³. Z punktu widzenia

соціально-статистичний аналіз НКВД УРСР: структура і кадри [в:] Україна в добу „Великого терору”: 1936–1938 роки, Либідь, Київ 2009, с. 60–83, 100–169.

⁶¹ „Через трупи врага на благо народа”. „Кулацкая операция” в Украинской ССР 1937–1941 гг., сост. М. Юнге, С.А. Кокин, Р. Биннер, О.А. Довбня и др., РОССПЭН, Москва 2010, т. 1–2 (История сталинизма); *Великий терор в Україні: „Куркульська операція” 1937–1938 рр.*, упоряд. С. Кокін, М. Юнге, Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, Київ 2010, ч. 1–2.

⁶² *Польша та Україна...*, т. 8: *Великий терор: польська операція 1937–1938*, ред. кол. С. Беднарек, В. В’ятрович, С. Кокін та ін., Варшава–Київ 2010, ч. 1–2.

⁶³ Р. Подкур, В. Ченцов, *Документи органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ*, Збруч, Тернополь 2010.

ujawniania form i metod działania bezpieki w latach 1920–1930 najbardziej udany okazał się opis mechanizmu gromadzenia informacji przez organy WCzK-GPU NKWD, „wydobywania” niezbędnych wiadomości oficjalnymi i niejawnymi (tajnymi) metodami.

Tematycznie i chronologicznie zbliżona do powyższej książki jest monografia Switłany Liaskowskiej na temat działalności jednostek gospodarczych GPU USRS w latach 1927–1929⁶⁴. Szczególne znaczenie ma jej rozdział drugi, poświęcony metodom i środkom operacyjnym i dochodzeniowym GPU USRS. W rozdziale tym przedstawiono specyfikę wciągnięcia do ewidencji operacyjnej „elementu ekonomicznie niegodnego zaufania” i prowadzenia przez organy GPU agenturalnej pracy w zakresie działalności gospodarczej.

Mniej więcej w tym samym czasie ukazała się pierwsza edycja źródeł poświęcona w całości historii bezpieki w początkowym okresie II wojny światowej. Książka *Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.* zawiera 504 dokumenty z zasobu Wydzielonego Archiwum Państwowego SBU⁶⁵. Składa się z pięciu rozdziałów utworzonych na zasadzie problemowo-chronologicznej. Każdy rozdział zawiera te rodzaje dokumentów, które w pełni ujawniały różne aspekty działalności bezpieki.

W pierwszym rozdziale zgrupowano 94 dokumenty normatywne NKWD (rozkazy, dyrektywy, instrukcje), które regulowały działalność organów bezpieczeństwa państwowego w tym okresie.

W rozdziale drugim zaprezentowano 92 dokumenty innego typu – informacyjno-sprawozdawcze. Były to głównie doniesienia operacyjne organów NKWD o sytuacji we wschodnich regionach Polski, które wkrótce stały się przedmiotem ekspansji sowieckiej (Zachodnia Ukraina), oraz o działaniach NKWD w tym regionie, a także w Besarabii i Północnej Bukowinie, które wkrótce również znalazły się w strefie okupacji sowieckiej (wrzesień 1939 – czerwiec 1941).

Trzeci rozdział zawiera 99 dokumentów tego samego rodzaju co rozdział drugi, ale o innej treści – są to wiadomości wywiadowcze i inne dokumenty informacyjne dotyczące działań wojennych w Europie i sytuacji na starej, a następnie nowej granicy państwowej ZSRS (a także w Polsce, a następnie w Generalnym Gubernatorstwie, na Węgrzech i w Rumunii).

⁶⁴ С.П. Ляковська, *Діяльність економічних підрозділів ДПУ УСРР (1927–1929 рр.): за документами і матеріалами відомчої статистики. Монографія*, Науково-видавнич. відділ НА СБУ, Київ 2011.

⁶⁵ *Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБ України*, ред. колегія Г. Боряк, В. Даниленко (відповід. редактор), С. Кокін та ін., Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, Київ 2009.

Czwarty rozdział, składający się z 129 dokumentów informacyjnych, charakteryzował przygotowania wojenne Związku Sowieckiego już w trakcie II wojny światowej. Chodziło o wsparcie informacyjne funkcjonowania sowieckich jednostek wojskowych i obiektów obronnych, transportu oraz działań mobilizacyjnych.

Piąty rozdział mówi o tradycyjnym kierunku w działaniach organów bezpieczeństwa państwowego – kontroli nastrojów ludności ZSRS i nowych regionów zachodnich, a także żołnierzy Armii Czerwonej. Składa się on z 90 dokumentów – notatek sprawozdawczych, wiadomości specjalnych, telefonogramów i raportów informacyjnych organów NKWD-NKGB. W rozdziale tym zamieszczono też trzy dokumenty (fragmenty informacji agenturalnych) dotyczące ukraińskiego pisarza i reżysera filmowego Ołeksandra Dowżenki (wieloletniego obiektu zainteresowania operacyjnego organów CzK-GPU-NKWD-NKGB obdarzonego pseudonimem „Zaporożec”). Była w nich mowa o jego reakcjach na wkroczenie wojsk sowieckich na terytorium Polski (z 13 listopada 1939 r.) i na niemiecki film *Feldzug nach Polen (Kampania w Polsce, z 14 czerwca 1940 r.)* oraz o jego wrażeniach z pobytu na „wyzwolonej” Bukowinie (z 24 lipca 1940 r.).

Wyjątkowość obszernego materiału dokumentalnego opublikowanego w tej książce i jej innowacyjny charakter miały duży wpływ na dalszy rozwój ukraińskiej historiografii. Na przykład w wydanej pięć lat później publikacji naukowej i dokumentalnej *Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр.* (2014)⁶⁶ pierwszy rozdział „Війна на порозі (1939–1941)” został w całości skomponowany z dziewięciu dokumentów opublikowanych w książce *Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.*

Popularność tej pracy wśród historyków i innych zainteresowanych osób spowodowała konieczność jej wznowienia w bardziej przyjaznym dla czytelnika formacie – w dwóch częściach⁶⁷. Zgodnie z twórczym zamysłem, publikacja ta została uznana za pierwszy tom przyszłego wielotomowego wydania. Jednak zmiany w kierownictwie resortowego archiwum SBU w latach 2008–2009 przerwały tę pracę. Nowe kierownictwo nie chciało „popularyzować NKWD”. Stało się to drugą stroną

⁶⁶ *Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр. (За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації)*, ред. колегія В.А. Смолій (голова), О.В. Бажан, Г.В. Боряк та ін., Темпора, Київ 2014.

⁶⁷ *Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБ України*, ред. кол. Г. Боряк, В. Даниленко (відп. редактор), С. Кокін та ін., 2-ге видання, перероблене: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, Київ 2013, ч. 1–2.

medalu pozytywnych procesów, które znalazły swój wyraz w dostępie do archiwów byłych organów bezpieczeństwa państwowego.

O tym, że dostęp ten dotyczył najbardziej niegdyś tajnych zespołów, świadczy publikacja Szapowała, której bohaterem jest ukraiński pisarz Mykoła Chwyłowy⁶⁸. Podstawą źródłową publikacji były materiały sprawy-formularza na pisarza, założonej przez GPU USRS. Tego rodzaju sprawy (sprawy-formularze na konkretne osoby i sprawy agenturalne – sprawy agenturalno-operacyjne na grupy osób, później – sprawy operacyjne i poszukiwawcze) znajdują się w zespole nr 65 Wydzielonego Archiwum Państwowego SBU, a sprawa-formularz na Chwyłowego stała się jedną z pierwszych, które odtajniono.

Następnie Szapował podjął się realizacji kolejnego projektu w oparciu o odtajnioną teczkę Aleksandra Szumskiego – najwybitniejszego przedstawiciela ukraińskiego komunizmu narodowego. Uzupełniając książkę o inne dokumenty, wytworzone również przez NKWD, uczony zakończył pracę kilka lat później (w 2017 r.)⁶⁹. Publikacja ta jest istotnym osiągnięciem naukowym, będącym wynikiem wykorzystania specyficznych dokumentów archiwalnych – spraw-formularzy – i przekonującą naukowo udokumentowaną argumentacją na rzecz tezy o antyukraińskiej istocie rosyjskiego bolszewizmu.

Obie książki dość dobrze odzwierciedlały ukierunkowanie działań i instrumentarium operacyjne, za pomocą którego organy bezpieczeństwa państwowego wykonywały powierzone im zadania w walce z „ukraińskim burżuazyjnym nacjonalizmem” od lat dwudziestych do czterdziestych XX w.

W drugim etapie rozwoju ukraińskiej historiografii dotyczącej bezpieczeństwa, od 2010 r., ewolucyjny proces otwierania archiwów zaczął nabierać charakteru „rewolucji archiwalnej”. Systematyczne prace nad przeglądem tajnych dokumentów archiwalnych sowieckich organów bezpieczeństwa państwowego, przeprowadzone w latach 2010–2011 przez pracowników archiwów i innych jednostek SBU, doprowadziły do otwarcia szerokiego dostępu do tych źródeł. Procesu tego nie były w stanie powstrzymać dążenia sił reakcyjnych wewnątrz SBU do zdyskredytowania tej pracy i zastąpienia ówczesnego kierownictwa archiwum SBU z zastosowaniem wobec niego represji, zawołowanych pod postacią służbowych śledztw.

Nagłe zmiany w sytuacji politycznej na Ukrainie w 2014 r. ostatecznie udaremniły dążenia do zachowania „kłódek” na sowieckich archiwal-

⁶⁸ *Полювання на „Вальдинепа”. Розсекречений Микола Хвильовий*, перед. Ю. Шаповал, В. Панченко, упорядник Ю. Шаповал, Темпора, Київ 2009.

⁶⁹ Ю. Шаповал, *Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи: дослідження, архівні матеріали*, передм. Я. Грицак, Україна модерна, Київ–Львів 2017.

nych „tajemnicach”. Nowemu kierownictwu archiwum SBU pozostało tylko zachować i rozwijać osiągnięcia swoich poprzedników, zwłaszcza że zmienione ustawodawstwo Ukrainy w sferze archiwalnej otworzyło nowe, szerokie możliwości dostępu do archiwów „represyjnych organów komunistycznego reżimu totalitarnego” (z tytułu ukraińskiej ustawy z 9 kwietnia 2015 r.).

Pomimo niewystarczającego profesjonalizmu kierownictwa archiwum SBU z okresu 2014–2015 od tego czasu znacznie wzrosła liczba badaczy archiwów byłego KGB USRS, a także poszerzył się zakres badanych przez nich tematów. Jednak udział studiów nad historią organów bezpieczeństwa państwowego w ogólnej liczbie nowych prac historycznych poświęconych tematowi totalitaryzmu nadal pozostawał niewielki.

Wśród prac z tego okresu należy szczególnie wyróżnić książkę historyków łuckich Wołodymyra Barana i Wasyla Tokarskiego⁷⁰. Mimo że geograficznie obejmowała ona tylko zachodnie regiony USRS, a chronologicznie – okres 1939–1941, swoim znaczeniem metodologicznym i metodycznym wykracza daleko poza ich zakres. Faktem jest, że wbrew umieszczonemu w tytule oznaczeniu przedmiotu badań jako represji politycznych, w rzeczywistości treść książki jest „ukrytym” studium historii organów bezpieczeństwa państwa.

Wskazuje na to struktura publikacji, której pierwsze dwa rozdziały mają charakter wprowadzający, a następne trzy przynoszą główny ładunek treściowy. Rozdział trzeci nosi tytuł „Встановлення репресивного режиму” i składa się z trzech paragrafów, których tytuły mówią same za siebie: „Створення органів НКВС”, „Судові та позасудові слухання” oraz „Зміст і методи роботи спеціальних служб”. A w następnych dwóch rozdziałach („Придушення політичної опозиції” i „Масові депортації населення”) ujawniono konkretne kierunki i wyniki represyjnej działalności bezpieki.

Spośród innych ważnych prac wymieniamy tylko kilka opublikowanych w czasopiśmie „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ”, ponieważ dają one dość pełny obraz trendów w rozwoju ukraińskiej historiografii. Należy zauważyć, że ogólny (na rok 2014) stan historiografii działań organów bezpieczeństwa państwowego w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. znalazł odzwierciedlenie w jednym z pierwszych specjalistycznych artykułów na ten temat pióra historyka Serhija Huły⁷¹.

⁷⁰ В.К. Баран, В.В. Токарський, „Зачистка”: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр., Львів 2014.

⁷¹ С. Гула, Сучасні тенденції та проблеми історіографії діяльності радянських органів державної безпеки на Поділлі (1928–1938 рр.), „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 2014, № 2 (43), с. 504–531.

Poza chronologiczne ramy jego badań wykraczały prace innych autorów. I tak naukowo-dokumentalna publikacja Witalija Litwinienki i Walerija Ogorodnika⁷² poświęcona została mało zbadanemu tematowi cenzury politycznej w ZSRS i opowiada o kontroli cenzorskiej w Armii Czerwonej i marynarce wojennej od końca lat trzydziestych do marca 1946 r. Z kolei okresu II wojny światowej dotyczy artykuł Dmytro Wiedieniejewa, przygotowany na podstawie dokumentów archiwalnych NKWD-NKGB USRS i traktujący o działalności wywiadowczo-dywersyjnej i kontrwywiadowczej aparatu bezpieczeństwa, prowadzonej na tyłach wroga w latach 1941–1945⁷³.

Do czysto „obiektywistycznych” badań historii безпеki należy zaliczyć publikacje historyka Wołodymyra Worozki. Jeden z jego artykułów poświęcony jest kształtowaniu się relacji organów bezpieczeństwa państwowego z najważniejszymi obiektami, które one „obsługiwały” – przedsiębiorstwami przemysłu zbrojeniowego⁷⁴. Relacje te zakładały sprawowanie skutecznej kontroli operacyjnej nad tą gałęzią wytwórczości, w szczególności poprzez ustanowienie w latach 1918–1926 w tych przedsiębiorstwach reżimu tajemnicy w jego sowieckim wydaniu.

Znaczący wkład w biografistykę historyczną i badanie obsady organów NKWD-NKGB-MWD-MGB USRS w latach 1939–1941 i 1944–1953 wniósł historyk Andrij Żywjuk⁷⁵. Kontynuując temat walki reżimu komunistycznego z Kościołem i przymusowej likwidacji różnych wyznań religijnych, inny historyk, Ołeksandr Pagiria, opublikował znaczący arty-

⁷² В. Литвиненко, В. Огородник, *Відділи військової цензури та політичного контролю НКВС–НКДБ СРСР у Червоній армії та Військово-морському флоті (кін. 1930-х – березень 1946 рр.)*, „3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ” 2014, № 1 (42), с. 96–343.

⁷³ Д. Веденеев, *Розвідувально-диверсійна та контррозвідувальна діяльність органів державної безпеки за лінією фронту у 1941–1945 рр. (за документами НКВС–НКДБ Української РСР)*, „3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ” 2014, № 2 (43), с. 291–352. Wiedieniejew już wcześniej opublikował różne materiały na temat historii organów bezpieczeństwa państwowego i dał się poznać z niedokładnego cytowania dokumentów archiwalnych, których treść zniekształcał, a także podawania nieprawidłowych adresów internetowych, co nie pozwoliło zweryfikować wiarygodności podanych przez niego informacji.

⁷⁴ В. Ворожко, *Військова промисловість та органи державної безпеки СРСР та УСРР у 1918–1926 рр.*, „3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ” 2017, № 2 (48), с. 96–118.

⁷⁵ А. Жив'юк, *Керівники органів НКВД–НКГБ (МВД–МГБ) західних областей України: кількісні та якісні характеристики (1944–1953 рр.)*, „3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ” 2014, № 1 (42), с. 29–52; *idem*, „Використані та викинуті”... на Західну Україну: виконавці Великого терору як „радянські терористи” Рівненської області (1939–1941 рр.), „3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ” 2018, № 2 (50), с. 69–122; *idem*, *Один із „perpetrators”*: комендант УНКВД–УМГБ–УКГБ Петро Климчук, „3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ” 2019, № 2 (52), с. 5–43.

kuł na temat przeprowadzonej przez bezpiekę likwidacji Kościoła greckokatolickiego na Zakarpaciu w latach 1945–1949⁷⁶.

Nowym kierunkiem w badaniu historii organów bezpieczeństwa państwowego były artykuły dwunastu uczestników międzynarodowego projektu badawczego i wydawniczego „Echo Wielkiego Terroru: pracownicy NKWD na ławie oskarżonych”, opublikowane w dwóch numerach czasopisma w 2015 r.⁷⁷ Naukowcy z Niemiec, Kanady, Mołdawii, Rosji, USA i Ukrainy odsłoniли nową warstwę materiału historycznego, który pozwolił lepiej zobaczyć technologiczne subtelności tego zbrodniczego procederu oraz tych jego uczestników (w rzeczywistości seryjnych morderców) spośród pracowników NKWD, z których „oczyszczono” organy tego resortu pod zarzutem „naruszenia socjalistycznej praworządności”. Opublikowano rosyjskie i ukraińskie wydania trzech tomów zbioru dokumentów *Эхо Большого террора*, autorami dwóch z nich są ukraińscy historycy Walerij Wasiljew, Serhij Kokin i Roman Podkur⁷⁸. Projekt zostanie zakończony w najbliższym czasie wydaniem książki trzeciej tomu drugiego.

⁷⁶ О. Парія, *Ліквідація радянськими органами державної безпеки греко-католицької церкви у Закарпатті (1945–1949 рр.)*, „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 2014, № 2 (43), с. 469–503.

⁷⁷ „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 2015, № 1 (44), № 2 (45).

⁷⁸ *Эхо Большого террора. Сборник документов в 3-х томах*, ред. кол. В. Бирчак, Т. Блауфельд, В. Васильев, и др., т. 1: *Партийные собрания и оперативные совещания сотрудников Управлений НКВД УССР (ноябрь 1938 – ноябрь 1939 гг.)*, сост. В. Васильев, Л. Виола, Р. Подкур, Пробел-2000, Москва 2017; т. 2: *Документы из архивных уголовных дел на сотрудников органов НКВД УССР, осужденных за нарушения социалистической законности (октябрь 1938 г., июнь 1943 г.)*, кн. 1: *НКВД Молдавской АССР, Дорожно-транспортный отдел ГУТБ НКВД Северо-Донецкой железной дороги, УНКВД по Житомирской области и УНКВД по Одесской области*, сост. С. Кокин, Д. Россман, Пробел-2000, Москва 2018, кн. 2: *УНКВД по Киевской области, УНКВД по Николаевской области, УНКВД по Винницкой области, УНКВД по Харьковской области и УНКВД по Ворошиловградской области*, сост. С. Кокин, Д. Россман, Пробел-2000, Москва 2019; т. 3: *Чекисты Сталина в тисках „социалистической законности”. Эго-документы 1938–1941 гг.*, сост. А. Савин, А. Тепляков, М. Юнге, Пробел-2000, Москва 2018; *Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах*, т. 1: *Партійні збори та оперативні наради співробітників управління НКВС УРСР (листопад 1938 – листопад 1939 рр.)*, автори-укладачі: В. Васильєв, Л. Віола, Р. Подкур, бидавець В. Захаренко, Київ 2017; т. 2: *Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за порушення соціалістичної законності (жовтень 1938 – червень 1943 рр.)*, кн. 1: *НКВС Молдавської АРСР, Дорожно-транспортний відділ ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізниці, УНКВС по Житомирській області та УНКВС по Одеській області*, кн. 2: *УНКВС по Київській області, УНКВС по Миколаївській області, УНКВС по Вінницькій області, УНКВС по Харківській області та УНКВС по Ворошиловградській області*, Національна академія наук України, Інститут історії України, автори-упоряд С. Кокін, Д. Россман, бидавець В. Захаренко, Київ 2018 (кн. 1), Київ 2019 (кн. 1); т. 3: *Чекісти Сталіна в лежачих „соціалістичної законності”. Эго-документи 1938–1941 рр.*, відп. ред. В. Васильєв,

Z podstawowych prac naukowych będących zwieńczeniem wieloletnich badań ich autorów zwracamy uwagę na wydany w 2018 r. zbiór dokumentów „*Великий терор*” в Україні: німецька операція 1937–1938 років⁷⁹. Książka ta została przygotowana w ramach projektu niemiecko-ukraińskiego z uwzględnieniem pozytywnych doświadczeń wynikających z pracy nad podobnym, polsko-ukraińskim przedsięwzięciem dotyczącym operacji polskiej, o którym pisałem wyżej. Trylogia książek naukowo-dokumentalnych o trzech operacjach NKWD w USRS – kułackiej, polskiej i niemieckiej – jest dziś jednym z najważniejszych osiągnięć ukraińskiej historiografii w dziedzinie badania historii organów bezpieczeństwa państwowego.

Do znaczących należy również zaliczyć monografię Wołodymyra Okipniuka⁸⁰, która po raz pierwszy w historiografii ukraińskiej objęła tak szeroki zakres chronologiczny – od 1929 do 1953 r. Poświęcono ją historyczno-prawnym aspektom działalności bezpieki, co dla „zwykłych” historyków nie jest zazwyczaj przedmiotem zainteresowania naukowego i często prowadzi do pewnego ignorowania tych aspektów.

Wymienione publikacje oczywiście nie wyczerpują całej tematyki badań ukraińskich naukowców w dziedzinie historii komunistycznych organów bezpieczeństwa państwowego. W artykule o ograniczonej objętości jest to po prostu niemożliwe, jednak autor ma nadzieję, że udało mu się przekazać czytelnikowi istotę najważniejszych procesów zachodzących w ukraińskiej historiografii i pokazać perspektywę jej dalszego rozwoju.

Библиография / Bibliografia

Источники / Źródła

ВУНК в 1921 році. Загальні завдання і структура ВУНК. [Отчет ВУЧК за 1921 г. К 6-му Всеукраинскому съезду Советов], підготував Є. Склярєнко, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 1995, № 1/2, с. 69–85 / WUCzK w 1921 roku. Ogólne zadania i struktura WUCzK. [Raport WUCzK z 1921 r. do 6 Ogólnoukraińskiego Zjazdu Rad], oprac. Je. Sklarenko, „Z archiwów WUCzK-GPU-NKWD-KGB” 1995, nr 1/2, s. 69–85.

Р. Подкур, Л. Віола, укладачі А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге, бидавець В. Захаренко, Київ 2019.

⁷⁹ „Великий терор” в Україні: німецька операція 1937–1938 років. Збірник документів, ред. колегія А. Айсфельд, А. Когут, С. Кокін, О. Лухтерхандт, І. Лябах, Н. Сердюк, Й. Таубер, К.І.С., Київ 2018.

⁸⁰ В.Т. Окіпнюк, *Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.): Історико-правове дослідження*, Вид-во „ОЛДІ-ПЛЮС”, Херсон 2020.

- Государственное политическое управление [УССР]. Отчет о полугодовой деятельности (январь–июнь 1922 года), підготував Є.М. Скляренко, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 1997, № 1/2 (4/5), с. 317–383 / Państwowy Zarząd Polityczny [USRS]. Sprawozdanie z działalności półrocznej (styczeń–czerwiec 1922), oprac. Je.M. Sklarenko, „Z archiwów WUCzK-GPU-NKWD-KGB”, 1997, nr 1/2 (4/5), s. 317–383.
- Документи з історії НКВД УРСР, підготував С. Білокінь, „Наше минуле. Журнал незалежної історичної думки за редакцією Сергія Білокіня” 1993, ч. 1 (6), с. 39–150 / Dokumenty dotyczące historii NKWD USRS, S. Biłokiń, „Nasza Przeszłość. Czasopismo niezależnej myśli historycznej pod redakcją Serhija Biłokinia” 1993, cz. 1 (6), s. 39–150.
- Звіт-довідь про діяльність Київського губернського відділу ДПУ за 1923 рік, підготували П. Кулаковський, Є. Скляренко, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 1998, № 1/2 (6/7), с. 305–332 / Raport-sprawozdanie z działalności oddziału GPU gubernii kijowskiej za rok 1923, oprac. P. Kułakowski, Je. Sklarenko, „Z archiwów WUCzK-GPU-NKWD-KGB” 1998, nr 1/2 (6/7), s. 305–332.
- Отчет Центрального управления чрезвычайных комиссий при Совнарком Украины за 1920 год. К 5-му Всеукраинскому съезду Советов, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 1994, № 1, с. 5–11 / Sprawozdanie Centralnego Zarządu Komisji Nadzwyczajnych przy Radzie Komisarzy Ludowych Ukrainy za rok 1920. Do 5 Ogólnoukraińskiego Zjazdu Rad, „Z archiwów WUCzK-GPU-NKWD-KGB” 1994, nr 1, s. 5–11.
- Підсумкова доповідь про бойову й агентурно-оперативну роботу 4-го управління НКДБ УРСР в 1941–1945 рр., підготував Є. Скляренко, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 1995, № 1/2, с. 15–27 / Raport końcowy na temat działań bojowych i agenturalno-operacyjnych 4. Zarządu NKGB USRS w latach 1941–1945, oprac. Je. Sklarenko, „Z archiwów WUCzK-GPU-NKWD-KGB” 1995, nr 1/2, s. 15–27.

Сборники документов / Zbiory dokumentów

- Великий терор в Україні: „Куркульська операція” 1937–1938 рр., упоряд. С. Кокін, М. Юнге, Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, Київ 2010, ч. 1, 614 с., ч. 2, 598 с. / Wielki Terror na Ukrainie: „Operacja kurkul-ska” 1937–1938, oprac. S. Kokin, M. Junge, Dom Wydawniczy „Akademia Kijowsko-Mohylańska”, Kijów 2010, cz. 1, 614 ss., cz. 2, 598 ss.
- „Великий терор” в Україні: німецька операція 1937–1938 років. Збірник документів, ред. колегія А. Айсфельд, А. Когут, С. Кокін, О. Лухтерхандт, І. Лябах, Н. Сердюк, Й. Таубер, К.І.С., Київ 2018, 1248 с. / „Wielki Terror” na Ukrainie: operacja niemiecka 1937–1938. Zbiór dokumentów, kol. red. A. Ajsfeld, A. Kohut, S. Kokin, O. Luhterhandt, I. Labach, N. Serdiuk, J. Tauber, K. I. S., Kijów 2018, 1248 ss.

Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах / Echo Wielkiego Terroru. Zbiór dokumentów w 3 tomach:

- т. 1: *Партійні збори та оперативні наради співробітників управлінь НКВС УРСР (листопад 1938 – листопад 1939 рр.)*, автори-укладачі: В. Васильєв, Л. Віола, Р. Подкур, бидавець В. Захаренко, Київ 2017, 744 с. / т. 1: *Zebrania partyjne i spotkania operacyjne pracowników Zarządów NKWD USRS (listopad 1938 – listopad 1939)*, oprac. W. Wasyliw, Ł. Wioła, R. Podkur, wydawca W. Zacharenko, Kijów 2017, 744 ss.
- т. 2: *Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за порушення соціалістичної законності (жовтень 1938 – червень 1943 рр.)*, кн. 1: *НКВС Молдавської АРСР, Дорожньо-транспортний відділ ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізниці, УНКВС по Житомирській області та УНКВС по Одеській області*, кн. 2: *УНКВС по Київській області, УНКВС по Миколаївській області, УНКВС по Вінницькій області, УНКВС по Харківській області та УНКВС по Ворошиловградській області*, Національна академія наук України, Інститут історії України, автори-упоряд С. Кокін, Д. Россман, бидавець В. Захаренко, Київ 2018, 728 с. (кн. 1); Київ 2019, 824 с. (кн. 2) / т. 2: *Dokumenty archiwalnych spraw karnych przeciwko funkcjonariuszom organów NKWD USRS skazanym za naruszenie socjalistycznej praworządności (październik 1938 – czerwiec 1943)*, ks. 1: *NKWD Mołdawskiej ASRS, Departament Transportu Drogowego GUGB NKWD Kolei Północnodonieckiej, UNKWD w obwodzie żytomierskim i UNKWD w obwodzie odeskim*, ks. 2: *UNKWD w obwodzie kijowskim, UNKWD w obwodzie mikołajowskim, UNKWD w obwodzie winnickim, UNKWD w obwodzie charkowskim i UNKWD w obwodzie woroszyłowgradzkim*, oprac. S. Kokin, D. Rossman, wydawca W. Zacharenko, Kijów 2018, 728 ss. (ks. 1); Kijów 2019, 824 ss. (ks. 2).
- т. 3: *Чекісти Сталіна в лещатах „соціалістичної законності”. Ego-документи 1938–1941 рр.*, відп. ред. В. Васильєв, Р. Подкур, Л. Віола, укладачі А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге, К.: бидавець В. Захаренко, 2019, 936 с. / т. 3: *Czekiści Stalina w szponach „socjalistycznej praworządności”. Egodokumenty 1938–1941*, wyd. W. Wasyliw, R. Podkur, Ł. Wioła, oprac. A. Sawin, O. Teplakow, M. Junhe, wydawca W. Zacharenko, Kijów 2019, 936 ss.
- Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр. (За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації)*, ред. колегія В.А. Смолій (голова), О.В. Бажан, Г.В. Боряк та ін., Темпора, Київ 2014, 864 с. / *Kijów: wojna, władza, społeczeństwo. 1939–1945 (Według dokumentów sowieckich służb specjalnych i nazistowskiej administracji okupacyjnej)*, red. kol. W.A. Smolij (przewod.), O.W. Bażan, H.W. Boriak i in., Tempora, Kijów 2014, 864 ss.

Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатрський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. Збірник документів та матеріалів, ред. кол.: В.А. Смолій (голова), С.М. Богунов, Г.В. Боряк та ін., Київ 2004, ч. 1, 396 с.; ч. 2, 363 с. / *Tatarzy krymscy: droga do powrotu. Krymskotatrski ruch narodowy (druga połowa 1940 – początek 1990) oczami sowieckich służb specjalnych. Zbiór dokumentów i materiałów*, kol. red. W.A. Smolij (przewod.), S.M. Bogunow, H.W. Boriak i in., Kijów 2004, cz. 1, 396 ss., cz. 2, 363 ss.

Ліквідація УГКЦ (1939–1946 рр.). Документи радянських органів державної безпеки, ред. рада С. Богунов, Г. Боряк, В. Даниленко та ін., ПП Сергійчук М.І., Київ 2006, т. 1, 920 с.; т. 2, 804 с. / *Likwidacja UGKC (1939–1946). Dokumenty sowieckich organów bezpieczeństwa państwowego*, rada red. S. Bogunow, G. Boriak, W. Danylenko i in., PP Serhijczuk M.I., Kijów 2006, t. 1, 920 ss., t. 2, 804 ss.

Літопис УПА. Нова серія / Kronika UPA. Nowa seria:

т. 9: *Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944–1945*, упорядники О. Іщук, С. Кокін, Київ–Торонто 2007, 912 с. / т. 9: *Walka z ruchem powstańczym i nacjonalistycznym podziemiem: protokoły przesłuchań aresztowanych przez sowieckie organy bezpieczeństwa państwowego przywódców OUN i UPA. 1944–1945*, oprac. O. Iszczuk, S. Kokin, Kijów–Toronto 2007, 912 ss.

т. 15: *Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1945–1954*, кн. 2, упоряд. В. Лоцицький, С. Власенко, С. Кокін, Київ–Торонто 2011, 840 с. / т. 15: *Walka z ruchem powstańczym i nacjonalistycznym podziemiem: protokoły przesłuchań aresztowanych przez sowieckie organy bezpieczeństwa państwowego przywódców OUN i UPA. 1945–1954*, ks. 2, oprac. W. Łozyćkyj, S. Własenko, S. Kokin, Kijów–Toronto 2011, 840 ss.

т. 27: *Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1949–1956*, кн. 3, упоряд. М. Романюк, Київ–Торонто 2017, 736 с. / т. 27: *Walka z ruchem powstańczym i nacjonalistycznym podziemiem: protokoły przesłuchań aresztowanych przez sowieckie władze bezpieczeństwa państwowego przywódców OUN i UPA. 1949–1956*, ks. 3, oprac. M. Romaniuk, Kijów–Toronto 2017, 736 ss.

Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.), ред. рада: С. Богунов (співголова), Г. Боряк, С. Кокін (відп. секретар) та ін., Українська Видавнича Спілка,

Київ 2005, 480 с. / *Metropolita Andrzej Szeptycki w dokumentach sowieckich organów bezpieczeństwa państwowego (1939–1944)*, rada red. S. Bogunow (współprzewodniczący), G. Boriak, S. Kokin (sekretarz), i in., Ukraiński Związek Wydawniczy, Kijów 2005, 480 ss.

Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки 1939–1987, ред. рада: Г. Боряк, С. Кокін, В. Сергійчук (голова) та ін., ПП Сергійчук М.І., Київ 2012, т. 1, 656 с., т. 2, 480 с. / *Patriarcha Josif Slipyj w dokumentach sowieckich organów bezpieczeństwa państwowego 1939–1987*, rada red. G. Boriak, S. Kokin, W. Serhijczuk (przewodniczący) i in., PP Serhijczuk M.І., Kijów 2012, t. 1, 656 ss., t. 2, 480 ss.

Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб / Polska i Ukraina w latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku: nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych:

т. 1: *Польське підпілля 1939–1941. Львів – Коломия – Стрий – Золочів*, ред. кол. З. Гайовнічек, Г. Якубовський, П. Кулаковський та ін., Варшава–Київ 1998, 1092 с. / т. 1: *Polskie podziemie 1939–1941. Lwów–Kołomyja–Stryj–Złoczew*, kol. red. S. Gajowniczek, G. Jakubowski, P. Kułakowski i in., Warszawa–Kijów 1998, 1092 ss.

т. 2: *Переселення поляків та українців 1944–1946 рр.*, ред. кол. М. Вінярчик-Коссаковська, З. Гайовнічек, П. Кулаковський та ін., Варшава–Київ 2000, 1035 с. / т. 2: *Przesiedlenie Polaków i Ukraińców 1944–1946*, kol. red. N. Winiarczyk-Kossakowska, S. Gajowniczek, P. Kułakowski i in., Warszawa–Kijów 2000, 1035 ss.

т. 3: *Польське підпілля 1939–1941. Від Волині до Покуття*, ред. кол. С. Богунов, М. Вінярчик-Коссаковська, З. Гайовнічек та ін., Варшава–Київ 2004, ч. 1, 791 с., ч. 2, 657 с. / т. 3: *Polskie podziemie 1939–1941. Od Wołunia do Pokucia*, kol. red. S. Bogunow, M. Winiarczyk-Kossakowska, Z. Gajowniczek i in., Warszawa–Kijów 2004, cz. 1, 791 ss., cz. 2, 657ss.

т. 4: *Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945*, ред. кол. С. Богунов, М. Вінярчик-Коссаковська, З. Гайовнічек та ін., Варшава–Київ 2005, ч. 1, 876 с., ч. 2, 636 с. / т. 4: *Polacy i Ukraińcy między dwoma systemami totalitarnymi 1942–1945*, kol. red. S. Bogunow, M. Winiarczyk-Kossakowska, S. Gajowniczek i in., Warszawa–Kijów 2005, cz. 1, 876 ss., cz. 2, 636 ss.

т. 5: *Акція „ВІСЛА” 1947*, ред. кол.: С. Богунов, З. Гайовнічек, Б. Гронек та ін., Варшава–Київ 2006, 832 с. / т. 5, *Akcja „Wisła” 1947*, kol. red. S. Bogunow, Z. Gajowniczek, B. Groniek i in., Warszawa–Kijów 2006, 832 ss.

т. 6: *Операція „СЕЙМ” 1944–1946*, ред. кол. Є. Беднарек, С. Богунов, З. Гайовнічек та ін., Варшава–Київ 2007, 1392 с. / т. 6: *Operacja „Sejm” 1944–1946*, kol. red. J. Bednarek, S. Bogunow, Z. Gajowniczek i in., Warszawa–Kijów 2007, 1392 ss.

- т. 7: *Голодомор в Україні 1932–1933*, ред. кол. Є. Беднарек, С. Богунов, С. Кокін та ін., Варшава–Київ 2008, 1304 с. / т. 7: *Wielki Głód na Ukrainie 1932–1933*, kol. red. J. Bednarek, S. Bogunow, S. Kokin i in., Warszawa–Kijów 2008, 1304 ss.
- т. 8: *Великий терор: польська операція 1937–1938*, ред. кол. Є. Беднарек, В. В'ятрович, С. Кокін та ін., Варшава–Київ 2010, ч. 1, 1037 с., ч. 2, 946 с. / т. 8: *Wielki Terror: operacja polska 1937–1938*, kol. red. J. Bednarek, W. Wiatrowicz, S. Kokin i in., Warszawa–Kijów 2010, cz. 1, 1037 ss., cz. 2, 946 ss.
- т. 9: *Організація українських націоналістів у Польщі в 1944–1950 роках. Ліквідація керівних структур*, ред. кол. Є. Беднарек, В. Бірчак, В. В'ятрович та ін., Варшава–Київ 2017, ч. 1, 720 с., ч. 2, 847 с. / т. 9: *Organizacja Nacjonalistów Ukraińskich w Polsce w latach 1944–1950. Likwidacja struktur kierowniczych*, kol. red. J. Bednarek, W. Bierczak, W. Wiatrowicz i in., Warszawa–Kijów 2017, cz. 1, 720 ss., cz. 2, 847 ss.
- т. 10: *Наказ № 001353. Операція проскрипції НКВД 1939–1941*, Варшава–Київ 2020, 560 с. / т. 10: *Zarządzenie Nr 001353. Operacja proskrypcji NKWD 1939–1941*, Warszawa–Kijów 2020, 560 ss.
- Полювання на „Вальдшнепа”. Розсекречений Микола Хвильовий*, перед. Ю. Шаповал, В. Панченко, упорядник Ю. Шаповал, Темпора, Київ 2009, 296 с. / *Polowanie na „Słonka”. „Odtajniony” Mykoła Chwyłowu*, przedm. Ju. Szarował, W. Panzenko, oprac. Ju. Szarował, Tempora, Kijów 2009, 296 ss.
- Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБ України*, ред. колегія Г. Боряк, В. Даниленко (відповід. редактор), С. Кокін та ін., Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, Київ 2009, 1311 с. (2-ге видання, перероблене: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, Київ 2013, ч. 1, 720 с., ч. 2, 608 с.) / *Sowieckie organy bezpieczeństwa państwowego w okresie 1939 – czerwiec 1941 r. Dokumenty BAP SB Ukrainy*, kol. red. G. Boriak, W. Danylenko (redaktor wyd.), S. Kokin i in., Dom Wydawniczy „Akademia Kijowsko-Mohylańska”, Kijów 2009, 1311 ss. (wyd. 2, popr., Dom Wydawniczy „Akademia Kijowsko-Mohylańska”, Kijów 2013, cz. 1, 720 ss., cz. 2, 608 ss.).
- Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950)*, ред. рада С. Богунов, Г. Боряк, С. Кокін (співголова) та ін., ПП Сергійчук М.І., Київ 2007, т. 1, 640 с., т. 2, 584 с. / *Roman Szuchewycz w dokumentach sowieckich organów bezpieczeństwa państwowego (1940–1950)*, rada red. S. Bogunow, G. Boriak, S. Kokin i in., PP Serhijczuk M.I., Kijów 2007, t. 1, 640 ss., t. 2, 584 ss.
- Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959)*, ред. рада В. Богдан, В. В'ятрович, С. Кокін та ін., ПП Сергійчук М.І., Київ 2009, т. 1, 680 с., т. 2, 640 с., т. 3, 648 с. / *Stepan Bandera w dokumentach sowieckich organów bezpieczeństwa państwowego (1939–1959)*, rada red. W. Bohdan, W. Wiatrowicz, S. Kokin i in., PP Serhijczuk M.I., Kijów 2009, t. 1, 680 ss., t. 2, 640 ss., t. 3, 648 ss.

- Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листви*, ред. рада В. Богдан, С. Кокін, Д. Курдельчук та ін., ПП Сергійчук М.І., Київ 2011, 816 с. / *Taras Bulba-Borowec. Dokumenty. Artykuly. Listy*, rada red. W. Bogdan, S. Kokin, D. Kurdelczuk i in., PP Siergijczuk M.I., Kijów 2011, 816 ss.
- „Через трупы врага на благо народа“. „Кулацкая операция“ в Украинской ССР 1937–1941 гг.*, сост. М. Юнге, С.А. Кокин, Р. Биннер, О.А. Довбня и др., РОССПЭН, Москва 2010, т. 1, 743 с., т. 2, 711 с. (История сталинизма) / *„Przez trupy wroga dla dobra ludu“. „Operacja kulacka“ w Ukraińskiej SRS 1937–1941*, oprac. M. Junge, S.A. Kokin, R. Binner, O.A. Dowbnia i in., ROSSPEN, Moskwa 2010, t. 1, 743 ss., t. 2, 711 ss. (Historia stalinizmu).
- Шаповал Ю., *Олександр Шумський. Життя, доля, невід омі документи: дослідження, архівні матеріали*, передм. Я. Грицак, Україна модерна, Київ–Львів 2017, 742 с. / Szapował Ju., *Oleksandr Szumśkyj. Życie, los, nieznanе dokumenty: badania, materiały archiwalne*, przedm. J. Hrycak, Współczesna Ukraina, Kijów–Lwów 2017, 742 ss.
- Юрій Тютюнник: від „Двійки“ до ГПУ. *Документи і матеріали*, упоряд. В. Верстюк, В. Скальський, Я. Файзулін, наук. редактор О. Гнатюк, ДУХ ЛІТЕРА, Київ 2011, 616 с. / *Jurij Tiutiunnyk: od „dwójki“ do GPU. Dokumenty i materiały*, wst. art. W. Werstiuk, oprac. W. Werstiuk, W. Skalśkyj, J. Fajzulin, red. nauk. O. Hnatiuk, Duch i litera, Kijów 2011, 616 ss.
- Эхо Большого террора. Сборник документов в 3-х томах*, ред. кол. В. Бирчак, Т. Блауwelt, В. Васильев, и др. / *Echa Wielkiego Terroru. Zbiór dokumentów w 3 tomach*, red. kol. W. Birczak, T. Blauwelt, W. Wasiljew i in.:
- т. 1: *Партийные собрания и оперативные совещания сотрудников Управления НКВД УССР (ноябрь 1938 – ноябрь 1939 гг.)*, сост. В. Васильев, Л. Виола, Р. Подкур, М.: Пробел-2000, Москва 2017, 736 с. / т. 1: *Zebrania partyjne i spotkania operacyjne pracowników Zarządów NKWD USRS (listopad 1938 – listopad 1939)*, oprac. W. Wasiljew, Ł. Wioła, R. Podkur, Probел-2000, Moskwa 2017, 736 ss.
- т. 2: *Документы из архивных уголовных дел на сотрудников органов НКВД УССР, осуждённых за нарушения социалистической законности (октябрь 1938 г. – июнь 1943 г.)*, кн. 1: *НКВД Молдавской АССР, Дорожно-транспортный отдел ГУБ НКВД Северо-Донецкой железной дороги, УНКВД по Житомирской области и УНКВД по Одесской области*, сост. С. Кокин, Д. Россман, Пробел-2000, Москва 2018, 720 с., кн. 2: *УНКВД по Киевской области, УНКВД по Николаевской области, УНКВД по Винницкой области, УНКВД по Харьковской области и УНКВД по Ворошиловградской области*, сост. С. Кокин, Д. Россман, Пробел-2000, Москва 2019, 864 с. / т. 2: *Dokumenty archiwalnych spraw karnych przeciwko funkcjonariuszom organów NKWD USRS skazanym za naruszenie socjalistycznej praworządności (paź-*

dziennik 1938 – czerwiec 1943), ks. 1: NKWD Mołdawskiej ASRS, Departament Transportu Drogowego GUGB NKWD Kolei Północnodonieckiej, UNKWD w obwodzie żytomierskim i UNKWD w obwodzie odeskim, oprac. S. Kokin, D. Rossmann, Probel-2000, Moskwa 2018, 720 ss., ks. 2: UNKWD w obwodzie kijowskim, UNKWD w obwodzie mikołajowskim, UNKWD w obwodzie winnickim, UNKWD w obwodzie charkowskim i UNKWD w obwodzie woroszyłowgradzkim, oprac. S. Kokin, D. Rossmann, Probel-2000, Moskwa 2019, 864 ss.

- t. 3: *Чекисты Сталина в тисках „социалистической законности”. Эго-документы 1938–1941 гг.*, сост. А. Савин, А. Тепляков, М. Юнге, Пробел-2000, Москва 2018, 928 с. / t. 3: *Czeekiści Stalina w szponach „socjalistycznej praworządności”. W dokumentach własnych 1938–1941*, oprac. A. Sawyn, A. Teplakow, M. Junge, Probel-2000, Moskwa 2018, 928 ss.

Научно-справочные издания / Podręczniki akademickie

Голодомор 1923–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анований довідник, упоряд. В.М. Даниленко, Л.Л. Аулова, В.В. Лавренюк, Центр досліджень визвольного руху, Львів 2010, 472 с. / *Wielki Głód 1923–1933 na Ukrainie według dokumentów BAP SBU. Opatrzony adnotacjami podręcznik*, oprac. W.M. Danylenko, Ł.Ł. Aułowa, W.W. Ławreniuk, Centrum Badań Ruchu Wyzwoleńczego, Lwów 2010, 472 ss.

Кокін С.А., *Анований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ*, Вип. І: *Анований покажчик документів з фонду друкованих видань (1944–1953)*, Київ 2000, 214 с. / Kokin S.A., *Opatrzony adnotacjami indeks dokumentów dotyczących historii OUN i UPA w zespole Archiwum Państwowego SBU*, t. 1: *Opatrzony adnotacjami indeks dokumentów z zespołu druków (1944–1953)*, Kijów 2000, 214 ss.

Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.). *Бібліографічний покажчик*, упоряд. С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко, Київ 2007, 456 с. / *Represje polityczne na Ukrainie (1917–1980). Indeks bibliograficzny*, oprac. S. Kałytko, O. Rublow, R. Podkur, Ł. Szewczenko, Kijów 2007, 456 ss.

Коллективные и индивидуальные работы / Prace zbiorowe i indywidualne

Бажан О.Г., *Лібералізований терор* [в:] *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси*, ред. рада В.М. Литвин (голова), С.В. Кульчицький, Б.Є. Патон та ін., Наукова думка, Київ 2002, с. 776–836 / Bażan O.G., *Zliberalizowany terror* [w:] *Terror polityczny i terroryzm na Ukrainie. XIX–XX w. Eseje historyczne*, kom. red. W.M. Łytwyn (przewod.), S.W. Kulczyćkyj, B. Je. Paton i in., Naukowa Dumka, Kijów 2002, s. 776–836.

Баран В.К., Токарський В.В., *„Зачистка”: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр.*, Львів 2014, 456 с. / Baran W.K., Tokarśkyj

- W.W., „Czystka”: *represje polityczne w zachodnich regionach Ukrainy w latach 1939–1941*, Lwów 2014, 456 ss.
- Бикова Т.Б., *Червоний терор у Криму* [в:] *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси*, ред. рада В.М. Литвин (голова), С.В. Кульчицький, Б.Є. Патон та ін., Наукова думка, Київ 2002, с. 199–207 / Wykova T.B., *Czerwony terror na Krymie* [w:] *Terror polityczny i terroryzm na Ukrainie. ХІХ–ХХ w. Eseje historyczne*, kom. red. W.M. Łytwyn (przewod.), S.W. Kulczyckij, B.Je. Paton i in., Naukowa Dumka, Kijów 2002, s. 199–207.
- Білас І., *Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Удвох книгах, передне слово* Т. Гунчак, Либідь, Військо України, Київ 1994, кн. 1, 432 с., кн. 2, 688 с. / Biłas I., *System represyjno-karny na Ukrainie 1917–1953. Analiza społeczno-polityczna i historyczno-prawna. W dwóch tomach*, T. Hunczak, Lybid, Wijsko Ukrainy, Kijów 1994, t. 1, 432 ss.; t. 2, 688 ss.
- Білокінь С., *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.: Джерелознавче дослідження, передне слово* С.І. Білокінь, І.М. Дзюба, вид. 2-ге, виправлене і доповнене, Пенмен, Київ 2017, 768 с. / Biłokiń S., *Masowy terror jako środek zarządzania państwowego w ZSRS. 1917–1941: studium źródłowe, słowo wstępne* S.I. Biłokiń, I.M. Dziuba, wyd. 2. poprawione i uzupełnione, Penmen, Kijów 2017, 768 ss.
- Білокінь С.І., *Управління державним терором* [в:] *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси*, ред. рада В.М. Литвин (голова), С.В. Кульчицький, Б.Є. Патон та ін., Наукова думка, Київ 2002, с. 496–547 / Biłokiń S.I., *Zarządzanie terrorem państwowym* [w:] *Terror polityczny i terroryzm na Ukrainie. ХІХ–ХХ w. Eseje historyczne*, kom. red. W.M. Łytwyn (przewod.), S.W. Kulczyckij, B.Je. Paton i in., Naukowa Dumka, Kijów 2002, s. 496–547.
- Богунів С., *Чистки чекістських кадрів в Україні в період „єжовщини”* [в:] *Україна в добу „Великого терору”: 1936–1938 роки*, Либідь, Київ 2009, с. 38–59 / Bogunow S., *Czystki kadr czekistowskich na Ukrainie w okresie „jeżowszczyzny”* [w:] *Ukraina w dobie „Wielkiego Terroru”: 1936–1938*, Lybid, Kijów 2009, s. 38–59.
- Божко О., *Особливі відділи в системі органів державної безпеки 1918–1946 рр.*, „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 2000, № 2/4 (13/15), с. 337–361 / Bożko O., *Specjalne wydziały w systemie organów bezpieczeństwa państwowego 1918–1946*, „Z archiwów WUCzK-GPU-NKWD-KGB” 2000, nr 2/4 (13/15), s. 337–361.
- Божко О., *Особливі відділи в системі органів державної безпеки (1918–1946 рр.)*, „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 2001, № 2 (17), с. 281–315 / Bożko O., *Specjalne wydziały w systemie organów bezpieczeństwa państwowego (1918–1946)*, „Z archiwów WUCzK-GPU-NKWD-KGB” 2001, nr 2 (17), s. 281–315.

- Веденеев Д., *Розвідувально-диверсійна та контррозвідувальна діяльність органів державної безпеки за лінією фронту у 1941–1945 рр.* (за документами НКВС–НКДБ Української РСР), „З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ” 2014, № 2 (43), с. 291–352 / Wiedeniejew D., *Działalność wywiadowczo-dywersyjna i kontrwywiadowcza organów bezpieczeństwa państwowe-go za linią frontu w latach 1941–1945 (według dokumentów NKWD–NKGB Ukrainiejskiej SRS)*, „Z archiwów WUCzK–GPU–NKWD–KGB”, 2014, nr 2 (43), s. 291–352.
- Веденеев Д.В., Лисенко О.Є., *Прояви терору і тероризму у протистоянні радянської влади та ОУН і УПА в західноукраїнському регіоні післявоєнної доби* [в:] *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси*, ред. рада В.М. Литвин (голова), С.В. Кульчицький, Б.Є. Патон, та ін., Наукова думка, Київ 2002, с. 744–772 / Wiedeniejew D.W., Łysenko O. Je., *Przejawy terroru i terroryzmu w konfrontacji z władzą sowiecką oraz OUN i UPA w regionie zachodnioukraińskim epoki powojennej* [w:] *Terror polityczny i terroryzm na Ukrainie. ХІХ–ХХ w. Eseje historyczne*, kom. red. W.M. Łytwyn (przewod.), S.W. Kulczyckij, B. Je. Paton i in., Naukowa Dumka, Kijów 2002, s. 744–772.
- Влада і костьол в Радянській Україні, 1919–1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму*, передмова, упоряд., науково-довідковий апарат Н. Рубльова, „З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ” 2003, № 2 (21), 508 с. / *Władza i Kościół w sowieckiej Ukrainie, 1919–1937: Kościół rzymskokatolicki pod represyjną presją totalitaryzmu*, przedmowa, wyd., апарат naukowy N. Rublowa, „Z archiwów WUCzK–GPU–NKWD–KGB” 2003, nr 2 (21), 508 ss.
- Ворожко В., *Військова промисловість та органи державної безпеки СРСР та УСРР у 1918–1926 рр.*, „З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ” 2017, № 2 (48), с. 96–118 / Worozko W., *Przemysł wojskowy i organy bezpieczeństwa państwowego ZSRS i USRS w latach 1918–1926*, „Z archiwów WUCzK–GPU–NKWD–KGB” 2017, nr 2 (48), s. 96–118.
- Вронська Т.В., Лисенко О.Є., *Терор проти власного народу* [в:] *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси*, ред. рада В.М. Литвин (голова), С.В. Кульчицький, Б.Є. Патон та ін., Наукова думка, Київ 2002, с. 677–706 / Wronśka T.W., Łysenko O. Je., *Terror przeciwko własnemu narodowi* [w:] *Terror polityczny i terroryzm na Ukrainie. ХІХ–ХХ w. Eseje historyczne*, kom. red. W.M. Łytwyn (przewod.), S.W. Kulczyckij, B. Je. Paton i in., Naukowa Dumka, Kijów 2002, s. 677–706.
- Гриневич В.А., *Вбивство С. Петлюри* [в:] *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси*, ред. рада В.М. Литвин (голова), С.В. Кульчицький, Б.Є. Патон та ін., Наукова думка, Київ 2002, с. 317–324 / Hrynewycz W.A., *Morderstwo S. Petlury* [w:] *Terror polityczny i terroryzm*

- na Ukrainie. XIX–XX w. Eseje historyczne, kom. red. W.M. Łytwyn (przewod.), S.W. Kulczyckij, B.Je. Paton i in., Naukowa Dumka, Kijów 2002, s. 317–324.
- Гула С., *Сучасні тенденції та проблеми історіографії діяльності радянських органів державної безпеки на Поділлі (1928–1938 рр.)*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 2014, № 2 (43), с. 504–531 / Huła S., *Współczesne trendy i problemy historiografii działalności sowieckich organów bezpieczeństwa państwowego na Podolu (1928–1938)*, „Z archiwów WUCzK-GPU-NKWD-KGB” 2014, nr 2 (43), s. 504–531.
- Даниленко В., *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: інформаційні ресурси документів ГДА СБУ* [в:] *Голодомор 1923–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник*, Центр досліджень визвольного руху, Львів 2010, с. 31–51 / Danylenko W., *Wielki Głód 1932–1933 na Ukrainie: zasoby informacyjne dokumentów BAP SBU* [w:] *Wielki Głód 1923–1933 na Ukrainie według dokumentów BAP SBU: katalog z adnotacjami*, Centrum Badań Ruchu Wyzwolenia, Lwów 2010, s. 31–51.
- Даниленко В., *Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України як джерело вивчення Голодомору 1932–1933 років в Україні* [в:] *Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД*, Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, Київ 2008, с. 20–44 / Danylenko W., *Dokumenty Sektorowego Archiwum Państwowego Służby Bezpieczeństwa Ukrainy jako źródło do badania Wielkiego Głodu w latach 1932–1933 na Ukrainie* [w:] *Odtajniona pamięć: Wielki Głód 1932–1933 na Ukrainie w dokumentach GPU-NKWD*, Dom Wydawniczy „Akademia Kijowsko-Mohylańska”, Kijów 2008, s. 20–44.
- Дорогами звтязи у ворожих тилах*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 1994, № 1, с. 118–123 / *Drogami tęstwa na tyłach wroga*, „Z archiwów WUCzK-GPU-NKWD-KGB” 1994, nr 1, s. 118–123.
- Жертвы репрессий*, ред. Ю.С. Шемшученко, А.Н. Мироненко, В.И. Пристайко та ін., Юринформ, Киев 1993, 280 с. / *Ofiary represji*, red. Ju.S. Szemszuczenko, A.N. Myronenko, W.Y. Prystajko i in., Jurinform, Kijów 1993, 280 ss.
- Жив'юк А., *„Використані та викинуті”... на Західну Україну: виконавці Великого терору як „радянізатори” Рівненської області (1939–1941 рр.)*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 2018, № 2 (50), с. 69–122 / Żywjuk A., *„Używane i wyrzuczone”... na zachodnią Ukrainę: wykonawcy Wielkiego Terroru jako „sowietyzatorzy” obwodu rówieńskiego (1939–1941)*, „Z archiwów WUCzK-GPU-NKWD-KGB” 2018, nr 2 (50), с. 69–122.
- Жив'юк А., *Керівники органів НКВД–НКГБ (МВД–МГБ) західних областей України: кількісні та якісні характеристики (1944–1953 рр.)*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 2014, № 1 (42), с. 29–52 / Żywjuk A., *Przywódcy organów NKWD-NKGB (MSW-MGB) zachodnich regionów Ukrainy: cechy ilościowe i jakościowe (1944–1953)*, „Z archiwów WUCzK-GPU-NKWD-KGB” 2014, nr 1 (42), с. 29–52.

- Жив'юк А., *Один із „perpetrators“: комендант УНКВД–УМГБ–УКГБ Петро Климчук*, „З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ” 2019, № 2 (52), с. 5–43 / Żywjuk A., *Jeden ze „sprawców”: komendant UNKWD-UMGB-UKGB Petro Klimczuk*, „Z archiwów WUCzK-GPU-NKWD-KGB” 2019, nr 2 (52), s. 5–43.
- „З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ” 1998, № 3/4 (8/9), Спецвипуск, 388 с. / „Z archiwów WUCzK-GPU-NKWD-KGB” 1998, nr 3/4 (8/9), wydanie specjalne, 388 ss.
- „З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ” 2000, № 1 (12). Спецвипуск, 264 с. / „Z archiwów WUCzK-GPU-NKWD-KGB” 2000, nr 1 (12), wydanie specjalne, 264 ss.
- „З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ” 2001, № 1 (16). Спецвипуск, 412 с. / „Z archiwów WUCzK-GPU-NKWD-KGB” 2001, nr 1 (16), wydanie specjalne, 412 ss.
- „З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ” 2015, № 1 (44), 368 с.; № 2 (45), 320 с. / „Z archiwów WUCzK-GPU-NKWD-KGB” 2015, nr 1 (44), 368 ss., nr 2 (45), 320 ss.
- З порогу смерті... Письменники України – жертви сталінських репресій*, упоряд. О. Мусяк, Рад. письменник, Київ 1991, Вип. I, 494 с. / *Od progu śmierci... Pisarze Ukrainy – ofiary represji stalinowskich*, oprac. O. Musijenko, Rad. piśmennyk, Kijów 1991, t. 1, 494 ss.
- Золотарьов В., *Начальницький склад НКВС УСРР напередодні „жовцини“: соціально-статистичний аналіз НКВС УСРР: структура і кадри [в:] Україна в добу „Великого терору”: 1936–1938 роки*, Либідь, Київ 2009, с. 60–83, 100–169 / Zołotariow W., *Skład kierowniczy NKWD USRS w przeddzień „jeżowszczyzny”: analiza społeczno-statystyczna; NKWD USRS: struktura i kadra [w:] Ukraina w dobie „Wielkiego Terroru”: 1936–1938*, Lybid, Kijów 2009, s. 60–83, 100–169.
- Золотарьов В., *Начальницький склад НКВС УСРР у середині 30-х рр.*, „З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ” 2001, № 2 (17), с. 326–342 / Zołotariow W., *Skład kierownictwa NKWD USRS w połowie lat 30.*, „Z archiwów WUCzK-GPU-NKWD-KGB” 2001, nr 2 (17), s. 326–342.
- Золотарьов В., *Олександр Успенський: особа, час, оточення*, Фоліо, Харків 2004, 366 с. / Zołotariow W., *Ołeksandr Uspenśkij. Osoba, czas, otoczenie*, Folio, Charków 2004, 366 ss.
- Золотарьов В., *ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941)*, Фоліо, Харків 2003, 477 с. / Zołotariow W., *CzK-GPU-NKWD na Charkowszczyźnie: ludzie oraz losy (1919–1941)*, Folio, Charków 2003, 477 ss.
- Золотарьов В.А., *Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди*, упоряд. О.А. Ємельянов, вступ. стаття С.А. Кокін, Фоліо, Харків 2007, 319 с. / Zołotariow W.A., *Tajny wydział polityczny GPU USRS: sprawy i ludzie*, oprac. O.A. Jemeljanow, wpraw. S.A. Kokin, Folio, Charków 2007, 319 ss.
- Золотарёв В., Степкин В., *ЧК–ГПУ–НКВД в Донбассе: люди и документы. 1919–1941*, Апекс, Донецк 2010, 512 с. / Zołotariow W., Stepkin W., *CzK-GPU-NKWD w Donbasie: ludzie i dokumenty, 1919–1941*, Apex, Donieck 2010, 512 ss.

- Золотарьов В.А., Шаповал Ю.І., В.А. Балицький. *На шляху до правди про нього*, „Український історичний журнал” 1993, № 6, с. 50–63; № 7/8, с. 53–69 / Zołotariow W.A., Szapował Ju.I., W.A. Bałyćkyj, *W drodze do prawdy o nim*, „Ukraiński Dziennik Historyczny” 1993, nr 6, s. 50–63; nr 7/8, s. 53–69.
- Льюшин І., Пшенніков О., *Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України (вересень–жовтень 1939 р.)*, „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 2000, № 2/4 (13/15), с. 424–433 / Iliuszyn I., Pszennikow O., *Działalność grup operacyjnych i czekistowskich NKWD w zachodnich regionach Ukrainy (wrzesień–październik 1939)*, „Z archiwów WUCzK-GPU-NKWD-KGB” 2000, nr 2/4 (13/15), s. 424–433.
- Киричук Ю.А., *Радянський терор 1939–1941 рр.* [в:] *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси*, ред. рада В.М. Литвин (голова), С.В. Кульчицький, Б.Є. Патон та ін., Наукова думка, Київ 2002, с. 574–590 / Kyryczuk Ju.A., *Terror sowiecki 1939–1941* [w:] *Terror polityczny oraz terroryzm na Ukrainie. ХІХ–ХХ w. Eseje historyczne*, kom. red. W.M. Łytwyn (przewod.), S.W. Kulczyćkyj, B.Je. Paton i in., Naukowa Dumka, Kijów 2002, s. 574–590.
- Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З., *Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині* [в:] *Реабілітовані історією*, Полтава: Рідний край, Київ 1992, с. 5–49 / Kowtun H.K., Wojnałowycz W.A., Danyluk Ju.Z., *Masowe bezprawne represje od lat dwudziestych do początku lat pięćdziesiątych na Połtawszczyźnie* [w:] *Zrehabilitowane przez historię*, Połtawa: Ridny Kraj, Kijów 1992, s. 5–49.
- Кокін С., *Голодомор в Україні і ДПУ* [в:] *Розсекречена пам’ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД*, Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, Київ 2008, с. 62–87 / Kokin S., *Wielki Głód na Ukrainie i GPU* [w:] *Odtajniona pamięć: Wielki Głód 1932–1933 na Ukrainie w dokumentach GPU-NKWD*, Dom Wydawniczy „Akademia Kijowsko-Mohylańska”, Kijów 2008, s. 62–87.
- Кокін С., *Місце органів державної безпеки в системі тоталітарної влади* [в:] *Політична історія України. ХХ століття. У 6-ти томах*, ред. колегія І.Ф. Курас (голова), Ю.І. Шаповал (заст. голови) та ін., т. 3: *Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938)*, керівник тому С.В. Кульчицький, „Генеза”, Київ 2003, с. 261–276 / Kokin S., *Miejsce organów bezpieczeństwa państwowego w systemie władzy totalitarnej* [w:] *Historia polityczna Ukrainy. ХХ wiek. W 6 tomach*, kolegium red. I.F. Kuras (kier.), Ju.I. Szapował (zas. kier.) i in., t. 3: *Umocnienie ustroju sowieckiego na Ukrainie (1921–1938)*, red. S.W. Kulczyćkyj, „Geneza”, Kijów 2003, s. 261–276.
- Литвиненко В., Огороднік В., *Відділи військової цензури та політичного контролю НКВС–НКДБ СРСР у Червоній армії та Військово-морському флоті (кін. 1930-х – березень 1946 рр.)*, „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ”

- 2014, № 1 (42), с. 96–343 / Łytwynenko W., Ohorodnik W., *Wydziały cenzury wojskowej i kontroli politycznej NKWD-NKGB ZSRS w Armii Czerwonej i marynarce wojennej (kon. 1930 – marzec 1946)*, „Z archiwów WUCzK-GPU-NKWD-KGB” 2014, nr 1 (42), s. 96–343.
- Ляско́вська С.П., *Діяльність економічних підрозділів ДПУУСРР (1927–1929 рр.): за документами і матеріалами відомчої статистики. Монографія*, Науково-видавнич. відділ НА СБУ, Київ 2011, 216 с. / Laskowska S.P., *Działalność jednostek gospodarczych GPU USRS (1927–1929): według dokumentów i materiałów statystyki resortowej. Monografia*, Dział Naukowo-Wydawnicz. NA SBU, Kijów 2011, 216 ss.
- Окіпнюк В., *Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історико-юридичний аналіз*, Вид-во Національної академії СБУ, Київ 2002, 290 с. / Okipniuk W., *Państwo Zarząd Polityczny USRS (1922–1934): analiza historyczno-prawna*, Wydawnictwo Narodowej Akademii SBU, Kijów 2002, 290 ss.
- Окіпнюк В., *Еволюція правового статусу транспортних органів Державного політичного управління УСРР в першій половині 20-х років*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 1998, № 1/2 (6/7), с. 333–341 / Okipniuk W., *Ewolucja statusu prawnego organów transportowych Państwowego Zarządu Politycznego USRS w pierwszej połowie lat 20.*, „Z archiwów WUCzK-GPU-NKWD-KGB” 1998, nr 1/2 (6/7), s. 333–341.
- Окіпнюк В., *Правові основи забезпечення режиму таємності органами ДПУ УСРР (20-ті – початок 30-х рр.)*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 2001, № 2 (17), с. 316–325 / Okipniuk W., *Podstawy prawne zapewnienia reżimu tajemnicy przez organy GPU USRS (lata 20. – początek lat 30.)*, „Z archiwów WUCzK-GPU-NKWD-KGB” 2001, nr 2 (17), s. 316–325.
- Окіпнюк В., *Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.): Історико-правове дослідження*, Вид-во „ОЛДІ-ПЛЮС”, Херсон 2020, 416 с. / Okipniuk W., *Sowieckie organy bezpieczeństwa państwowego na Ukrainie w okresie dominacji reżimu totalitarnego (1929–1953): studium historyczno-prawne*, Wydawnictwo „Oldi-Plus”, Chersoń 2020, 416 ss.
- Пагіря О., *Ліквідація радянськими органами державної безпеки греко-католицької церкви у Закарпатті (1945–1949 рр.)*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 2014, № 2 (43), с. 469–503 / Pahiria O., *Likwidacja przez sowieckie organy bezpieczeństwa państwowego Kościoła greckokatolickiego na Zakarpaciu (1945–1949)*, „Z archiwów WUCzK-GPU-NKWD-KGB” 2014, nr 2 (43), s. 469–503.
- Подкур Р., *Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб в 20–30-х роках*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 1998, № 1/2 (6/7), с. 342–356 / Podkur R., *Praca informacyjno-analityczna jako*

- jeden z obszarów działalności służb specjalnych w latach 20.–30., „Z archiwów WUCzK-GPU-NKWD-KGB” 1998, nr 1/2 (6/7), s. 342–356.*
- Подкур Р., Ченцов В., *Документы органов государственной безопасности СССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ*, Збруч, Тернополь 2010, 372 с. / Podkur R., Czencow W., *Dokumenty organów bezpieczeństwa państwowego USRS lat 20. i 30. XX wieku: analiza źródłoznawcza*, Zbrucz, Tarnopol 2010, 372 ss.
- Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси*, ред. рада В.М. Литвин (голова), С.В. Кульчицький, Б.Є. Патон та ін., Наукова думка, Київ 2002, 952 с. / *Terror polityczny i terroryzm na Ukrainie. XIX–XX w. Eseje historyczne*, rada red. W.M. Łytwyn (przewodni.), S.W. Kulczyckij, B.Je. Paton i in., Naukowa Dumka, Kijów 2002, 952 ss.
- Пристайко В., Шаповал Ю., *Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934*, Україна, Київ 1996, 335 с. / Prystajko W., Szarował Ju., *Mychajło Hruszewskij i GPU–NKWD. Tragiczna dekada: 1924–1934*, Ukraina, Kijów 1996, 335 ss.
- Пристайко В., Шаповал Ю., *Михайло Грушевський: Справа „УНЦ” і останні роки (1931–1934)*, Критика, Київ 1999, 356 с. / Prystajko W., Szarował Ju., *Mychajło Hruszewskij: Sprawa „UNC” i ostatnie lata (1931–1934)*, Krytyka, Kijów 1999, 356 ss.
- Пристайко В.І., Шаповал Ю.І., *Справа „Спілки визволення України”: невідомі документи і факти*, Інтел, Київ 1995, 448 с. / Prystajko W., Szarował Ju., *Sprawa „Związku wyzwolenia Ukrainy”: nieznanne dokumenty i fakty*, Intel, Kijów 1995, 448 ss.
- Реабілітовані історією*, редкол. П.Т. Тронько (відп. ред.) та ін., Полтава: Рідний край, Київ 1992, 401 с. / *Zrehabilitowany przez historię*, kol. red.: P.T. Trońko (przewodni.) i in., Połtawa: Ridny Kraj, Kijów 1992, 401 ss.
- Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священиків Української автокефальної православної церкви (1919–1938). За документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України*, передмова, від упорядників І. Преловська; упоряд. І. Бухарева, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 2005, № 1/2 (24/25), 346 с. (ч. I); 2006, № 1/2 (26/27), 336 с. (ч. II) / *Represjonowany UAPK [Український Autokefaliczny Kościół Prawosławny]. Represje polityczne wobec księży Ukraińskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (1919–1938). Według dokumentów Wydzielonego Archiwum Państwowego Służby Bezpieczeństwa Ukrainy*, przedm. I. Prełowska; oprac. I. Buchariewa, S. Kokin, I. Prełowska, H. Smyrnów, „Z archiwów WUCzK-GPU-NKWD-KGB” 2005, nr 1/2 (24/25), 346 ss. (cz. 1); 2006, nr 1/2 (26/27), 336 ss. (cz. 2).
- Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки*, редкол.: П.Т. Тронько (голова) та ін., Рідний край, Київ 1991, 492 с. / *Represjonowane krajoznawstwo:*

- lata 20.–30.* red.: P.T. Trońko (przewodniczący) i in. Ridny kraj, Kijów 1991, 492 ss.
- Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД*, ред. колегія: С. Богунов, В. Борисенко, В. Даниленко (відпов. редактор) та ін., Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, Київ 2008, 604 с. / *Odtajniona pamięć: Wielki Głód lat 1932–1933 na Ukrainie w dokumentach GPU-NKWD*, kolegium red.: S. Bogunow, W. Borisenko, W. Danilenko (red. wyd.) i in., Dom Wydawniczy „Akademia Kijowsko-Mohylańska”, Kijów 2008, 604 ss.
- Справа „Всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації” (справа „Весна”, 1930–1931 рр.) за документами Державного архіву Служби безпеки України*, вступна стаття, упоряд. С. Кокін, О. Пшенніков, Я. Тинченко; археографічна частина вступної статті В. Даниленко, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 2002, № 1 (18), 388 с.; № 2 (19), 424 с. / *Sprawa „Wszeczwiązkowej Wojskowej Oficerskiej Organizacji Kontrewolucyjnej” (sprawa „Wiosna”, 1930–1931) według dokumentów Państwowego Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy*, wstęp, oprac. S. Kokin, A. Pszennikow, Ja. Tinczenko; część archeograficzna wstępu W. Danilenko, „Z archiwów WUCzK-GPU-NKWD-KGB” 2002, nr 1 (18), 388 ss.; nr 2 (19), 424 ss.
- Україна в добу „Великого терору”: 1936–1938 роки*, ред. кол. Ю. Шаповал, Г. Куромія (співголови), А. Блюм та ін., Либідь, Київ 2009, 544 с. / *Ukraina w erose „Wielkiego Terroru”: 1936–1938*, red. J. Szapował, G. Kuromija (współprzewodniczący), A. Blum i in., Lybid, Kijów 2009, 544 ss.
- Ченцов В.В., *Архієрейський Д.В. Органи державної безпеки в системі комуністичної диктатури* [в:] *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси*, ред. рада В.М. Литвин (голова), С.В. Кульчицький, Б.Є. Патон та ін., Наукова думка, Київ 2002, с. 225–242 / Czencow W.W. *Archijerejski D.W. Organy bezpieczeństwa państwowego w systemie dyktatury komunistycznej* [w:] *Terror polityczny i terroryzm na Ukrainie. ХІХ–ХХ w. Eseje historyczne*, kom. red. W.M. Łytwyn (przewod.), S.W. Kulczyćkyj, B.Je. Paton i in., Naukowa Dumka, Kijów 2002, s. 225–242.
- Ченцов В.В., *Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки*, Тернопіль 2000, 482 с. / Czencow W.W., *Represje polityczne na Ukrainie Sowietkiej w latach 20.*, Tarnopol 2000, 482 ss.
- Шаповал Ю., *Значення нововіднайдених документів ДПУ–НКВС для глибшого розуміння голоду 1932–1933 років* [в:] *Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД*, Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, Київ 2008, с. 45–61 / Szapował Ju., *Znaczenie nowych dokumentów GPU-NKWD dla głębszego zrozumienia głodu w latach 1932–1933* [w:] *Odtajniona pamięć: Wielki Głód 1932–1933 na*

Ukrainie w dokumentach GPU-NKWD, Dom Wydawniczy „Akademia Kijowsko-Mohylańska”, Kijów 2008, s. 45–61.

Шаповал Ю., *Людина і система. (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні)*, Київ 1994, 272 с. / Szarował Ju., *Człowiek i system. Akcenty do portretu epoki totalitarnej na Ukrainie*, Kijów 1994, 272 ss.

Шаповал Ю., *Україна 20-х – 50-х років: сторінки ненаписаної історії*, Наукова думка, Київ 1993, 349 с. / Szarował Ju., *Ukraina lat 20.–50. Strony niepisanej historii*, Naukowa Dumka, Kijów 1993, 349 ss.

Шаповал Ю.І., *Тенденції розвитку і перебудова чекістських органів [в:] Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси*, ред. рада В.М. Литвин (голова), С.В. Кульчицький, Б.Є. Патон та ін., Наукова думка, Київ 2002, с. 413–425 / Szarował Ju., *Tendencje rozwoju oraz przebudowy organów czekistowskich [w:] Terror polityczny oraz terroryzm na Ukrainie. Eseje historyczne*, kom. red. W.M. Łytwyn (przewod.), S.W. Kulczyckij, B. Je. Paton i in., Naukowa Dumka, Kijów 2002, s. 413–425.

Шаповал Ю., Золотарьов В., *Всеволод Балицький: особа, час, оточення*, Стилос, Київ 2002, 468 с. / Szarował Ju., Zołotariow W., *Wsiewołod Balicki: Twarz, czas, otoczenie*, Stylos, Kijów 2002, 468 ss.

Шаповал Ю., Золотарев В., „Гильотина Украины”: нарком Всеволод Балицкий и его судьба, Политическая энциклопедия (История сталинизма), Москва 2017, 406 с. / Szarował Ju., Zołotariow W., „Gilotyna Ukrainy”: ludowy komisarz Wsiewołod Balicki i jego los, Encyklopedia polityczna, Moskwa 2017, 406 ss. (Historia stalinizmu).

Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В., *ЧК–ГПУ–НКВД в Україні. Особи, факти, документи*, Абрис, Київ 1997, 608 с. / Szarował Ju., Pristajko W., Zołotariow W., *CzK-GPU-NKWD na Ukrainie. Osoby, fakty, dokumenty*, Abris, Kijów 1997, 608 ss.

Streszczenie: W artykule zaprezentowano przegląd historiografii ukraińskiej po 1991 r., poświęconej komunistycznym organom bezpieczeństwa państwowego (CzK/WUCzK-GPU/OGPU-NKWD-NKGB-MGB). Wskazano główne czynniki, które wywarły wpływ na rozwój historiografii. Pierwszy z nich to znaczący wzrost zainteresowania badaczy i społeczeństwa historią represji politycznych w Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich, organami odpowiedzialnymi za nie i sprawcami terroru państwowego, drugi zaś to zainteresowanie archiwami dawnego Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego (KGB) ZSRS jako ważnego źródła do studiów wielu problemów historycznych.

Scharakteryzowano dwa główne etapy rozwoju historiografii: lata 1991–2009 i 2010–2021. Główne prace historyków ukraińskich zostały wymienione i przeanalizowane z naciskiem na te o charakterze nowatorskim, opracowane

na podstawie nieznanych wcześniej dokumentów archiwalnych i otwierające obiecujące kierunki w badaniu dziejów organów bezpieczeństwa państwa. Odnotowano znaczną liczbę edycji źródłowych, zwłaszcza w ramach dużych projektów naukowych i wydawniczych, i ich duże znaczenie dla dalszego rozwoju historiografii.

Słowa kluczowe: organy bezpieczeństwa państwowego, archiwa, badania, represje, terror

Sierhii Kokin (ur. 1959), historyk, starszy pracownik naukowy Instytutu Historii Ukrainy Narodowej Akademii Nauk Ukrainy (Kijów, Ukraina), specjalizujący się w tematyce historii Ukrainy w XX wieku i sowieckich służb specjalnych. Współautor publikacji *Эха Великого террора. Сборник документов*, t. 1–3, Москва 2018 i 2019 oraz *Die deutsche Operation des NKWD in der Historiographie* [w:] *Der „Grosse Terror“ in der Ukraine. Die „Deutsche Operation“ 1937–1938*, Berlin–Boston 2021.

Contemporary Ukrainian Historiography of the History of Communist State Security Organs in the Union of Soviet Socialist Republics (USSR)

Abstract: The article characterises the study of the history of communist state security organs (ChEKA/VChk-GPU/OGPU-NKVD-NKGB-MGB) in Ukrainian historiography after 1991. It names the main factors that have influenced the development of historiography. The first one is the significant scientific and public interest in the history of political repression in the Union of Soviet Socialist Republics, the organs that carried them out and the perpetrators of state terror; second one is the interest in the archives of the former Committee for State Security (KGB) of the USSR as an important resource for studying many problems of history, and the related question of opening and expanding access to archival documents.

Two main stages in the development of historiography are characterised: 1991–2009 and 2010–2021. The main works of Ukrainian historians are named and analysed with emphasis on those that were innovative in nature, based on previously unknown archival documents and opened promising directions in the study of the history of state security organs. A significant number and great importance for the further development of historiography of documentary publications was noted, especially within the framework of large scientific and publishing projects.

Keywords: state security organs, archives, research, repression, terror

Sierhii Kokin (b. in 1959), historian, senior researcher at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine), specialising in the history of Ukraine in the 20th century and the Soviet special services. Co-author of the publication *Эха Великого террора. Сборник документов* [Echoes of the Great Terror. Collection of Documents], vols 1–3 (Moscow, 2018 and 2019), and 'Die deutsche Operation des NKVD in der Historiographie', in: *Der 'Grosse Terror' in der Ukraine. Die 'German Operation' 1937–1938* (Berlin–Boston, 2021).